

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət və idxal-ixrac əməliyyatlarının
beynəlxalq əlaqələr sisteminə inteqrasiyası”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Kişizadə Valid Nurəddin

BAKİ - 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **20__-ci il**

**“Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət və idxal-ixrac əməliyyatlarının
beynəlxalq əlaqələr sisteminə inteqrasiyası”**

mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404-İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi

Qrup: 32

Magistrant:

Kişizadə Valid Nuruəddin oğlu

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra İnqilab qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Sadıqov Bulud Cahangir oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof.Kəlbəyev Yaşar Atakəşi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2020

Elm andı

Mən, Kişizadə Valid Nurəddin oğlu and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət və idxal-ixrac əməliyyatlarının beynəlxalq əlaqələr sisteminə inteqrasiyası” mövzusu üzrə magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT VƏ
ƏMƏLİYYATLARININ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR SİSTEMİNƏ İ**

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Beynəlxalq əmək bölgüsünün mübahisəsiz üstünlüklərindən istifadəyə əsaslanan Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının yeni dünya iqtisadi münasibətlər sisteminə daha bərabər şəkildə integrasiyası önümüzdəki dövrlərdə ölkənin xarici iqtisadi siyasət sahəsində əsas istiqamətidir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi iqtisadi suverenliyin qorunmasına, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin metodoloji, nəzəri və praktiki müddəalarının hazırlanması, xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində milli iqtisadiyyatın dinamizmini stimullaşdırmaq və Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni dünya iqtisadi münasibətləri sisteminə integrasiyası üçün şəraitin yaradılmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Sistemli analiz metodu tətbiq olunur, buna uyğun olaraq, problem iqtisadi inkişaf əlaqəli tarixi inkişaf baxımından təhlil edilir. Dissertasiyada, tədqiqatın hər mərhələsində həm ümumi elmi analiz və sintez metodları, həm məntiqi analiz, həm də ekspert qiymətləndirmə metodu, iqtisadi-statistik metod, müqayisə və təsnifat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın işlənməsində sahəyə yerli və xarici ədəbiyyatlardan, konfrans materiallarından, məqalələrdən, məruzələrdən, Dövlət Gömrük Komitəsi və dövlət Statistika Komitəsinin statistik materiallarından və internet resurslarından istifadə edilərək yazılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işi hal-hazırda dünya üzrə koronavirus (Covid 19) pandemiyası ilə əlaqədar olaraq ölkədə karantin olduğu üçün bütün informasiya yalnız internet üzərindən alınaraq işlənmişdir. Bu da informasiya azlığına səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Keçid iqtisadiyyatının olduğu bir zamanda Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin mövcud vəziyyəti üzrə sistemli tədqiq edilməsinə əsasən onun aşkar edilməsi, təkmilləşdirilməsi və formalaşması istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən, onlarda səmərəliliyin yüksəldilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslanmış tövsiyə və təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin nəticələri elmi-tədqiqat işlərində, ali məktəblərdə uyğun ixtisas kurslarının tədrisində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Milli iqtisadiyyat, idxal, ixrac, əməkdaşlığın tənzimlənməsi

SUMMARY

The actuality of the subject: The integration of the national economy of Azerbaijan into the new system of world economic relations, based on the use of the undeniable advantages of the international division of labor, is the main direction of the country's foreign economic policy in the coming years.

Purpose and tasks of the research: The main of the dissertation is to develop methodological, theoretical and practical provisions of state regulation of foreign trade activities aimed at protection of economic sovereignty, ensuring economic security of Azerbaijan, stimulating dynamism of national economy in implementing foreign economic relations and creating new world economy.

Used research methods: Empirical, statistical, and comparative analysis and synthesis methods have been widely used in the research process.

The information base of the research: Reports and materials from the existing scientific literature on the subject (in Azerbaijani, Russian, Turkish, English), periodicals, statistical reports of the Statistical Committee, Customs Committee of the Republic of Azerbaijan, lectures, monographs, scientific articles and research papers.

Restrictions of research: The study was conducted in connection with the global coronavirus (Covid 19) pandemic, so all information was obtained only from the Internet. This has led to a lack of information..

The novelty and practical results of investigation: Our country should work towards developing and expanding international economic trade relations, developing cooperation with international and regional economic organizations, and benefiting from the benefits of international division of labor.

Scientific-practical significance of results: Dissertation is very useful for every student and researcher who wants to study Azerbaijan`s foreign policy.

Keywords: National economy, import, export, cooperation regulation.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AÇG	Azəri - Çıraq - Günəşli
AKMP	Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi
AR	Azərbaycan Respublikası
ARDNŞ	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
BTC	Bakı - Tbilisi - Ceyhan
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
CPEC	China-Pakistan Economic Corridor
DGK	Dövlət Gömrük Komitəsi
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade
İBRD	International Bank for Reconstruction and Development
İES	İstilik elektrik stansiyası
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
QİYŞ	Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
XİF	Xarici İqtisadi Fəaliyyət
XTN	Xarici Ticarət Nazirliyi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....

I FƏSİL. XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Xarici ticarətin müasir xarici iqtisadi əlaqələr sistemində yeri.....	12
1.2. Xarici ticarət nəzəriyyələri-müqayisəli və mütləq üstünlük	16
1.3. Ticarət əməliyyatları sahəsində beynəlxalq hüquqi müxanizmlər və institutlar (ÜTT).....	25
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ.....	33
2.1. Azərbaycanın xarici ticarət əməliyyatlarının normativ-hüquqi təminatı	33
2.2. Xarici ticarət əməliyyatlarının əmtəə strukturunun və coğrafiyasının təhlili ..	39
2.3. Azərbaycan Respublikasının ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsini təmin edən institutlar (Dövlət Gömrük Komitəsi, İqtisadiyyat Nazirliyi və s.).....	53
III FƏSİL. DÜNYA TƏSƏRRÜFATI SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYA VƏ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ QANUNVERİCİLİK BAZASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	58
3.1. Azərbaycan Respublikasının regional və beynəlxalq ticarət təşkilatlarına integrasiyasının perspektivləri (ÜTT-yə üzvlük).....	58
3.2. Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq integrasiyasını təmin edən qanunvericilik aktları sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	73
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	80
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	83
Cədvəllərin siyahısı	89
Qrafiklərin siyahısı	89
Sxemlərin siyahısı	89

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ənənəvi və ən çox inkişafda olan hissəsi xarici ticarətdir. Ticarət BİM-in demək olar ki, həcmnin təxminən 80% -dir. Xarici ticarətin, ümumilikdə istənilən ölkə üçün rolunu çox qiymətləndirmək çətindir. Ceffri Saksın fikrincə, “dünya üzrə istənilən ölkənin iqtisadi uğur əldə etməsi xarici ticarətlə bağlıdır. İndiyə kimi heç bir ölkə qloballaşma şəraitində iqtisadi sistemlərdən təcrid edilmiş sağlam iqtisadiyyatı yaratmağa nail olmamışdır” Müasir şəraitdə ölkənin dünya ticarətində fəal iştirakı əhəmiyyətli üstünlüklərlə əlaqələndirilir: bu, dünya miqyasında elm və texnikanın nailiyyətlərinə qoşulmaqla, ölkədə mövcud olan resurslardan daha səmərəli istifadəyə, iqtisadiyyatının struktur yenidən qurulmasını həyata keçirmək, habelə əhalinin tələbatını daha dolğun və dəyişkən şəkildə ödəmək üçün imkan verir. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatların beynəlxalq ticarətdə optimal iştirak prinsiplərini, ayrı-ayrı ölkələrin dünya bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinin amillərini və dünya ticarətinin inkişafının obyektiv nümunələrini ortaya qoyan hər iki nəzəriyyənin öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Bu problemlər dünya ticarətində fəal iştiraka yönəlmiş inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan və digər ölkələr üzrə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün mübahisəsiz üstünlüklərindən istifadəyə əsaslanan Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının yeni dünya iqtisadi münasibətlər sisteminə daha bərabər şəkildə inteqrasiyası önümüzdəki dövrlərdə ölkənin xarici iqtisadi siyasət sahəsində əsas istiqamətidir. Davam edən iqtisadi islahatların çərçivəsi daxilində aparılan xarici ticarətin əməliyyatlarını liberallaşdırılma üzrə görülən tədbirlər Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin dövlət tənzimlənməsinin real vasitəsinə çevrilməsində konkret dəyişikliklər tələb edirdi. Azərbaycanda aparılan iqtisadi, siyasi və sosial islahatlar xarici ticarət və iqtisadi əlaqələrinə yeni bir istiqamət verdi. Xüsusilə, Azərbaycanın keçmiş sovet respublikaları, QİYŞ-ə üzv ölkələr, eləcə də maliyyə və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar - BVF, İBRD, GATT / ÜTT ilə iqtisadi əlaqələri keyfiyyətcə fərqli səviyyəyə çatmışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin adekvat dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması aktual idi.

Bu sahədə əsas funksiyalardan birini Azərbaycan Respublikası gömrük xidməti həyata keçirdi. Gömrük xidmətinin əsas funksiyaları xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas tənzimlənməsi və onun icrasına nəzarət sahəsində konkret tədbirlərin hazırlanması və icrasıdır. Sistem inkişaf etdikcə və xarici ticarət və iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi üsulları dəyişdirildikcə bu iş daha da çətinləşir. Dövlətin və xarici iqtisadi əlaqələrin birbaşa iştirakçılarının strateji maraqlarını təmin etmək üçün tədbirlərin birləşdirilməsi ilə bağlı çətin vəzifəni həll edən Azərbaycan gömrük xidməti dövlət orqanlarının fəal nəzarət və tənzimləmə quruluşuna çevrildi.

Xarici əlaqələrin intensivləşməsi, ticarət və maliyyə tərəfdaşlarının sayının dəfələrlə artması, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının davamlı böyüməsi, nəhəng yük və sərnişin daşınması və xarici iqtisadi əlaqələri yenidən liberallaşdırmaq ilə əlaqəli bir çox digər proseslər xarici iqtisadi kompleksin və ilk öncə xarici ticarətdə idxal-ixracın təşkili ilə bağlı Azərbaycan Respublikasına əsaslı yeni yanaşmanı diktə edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycan iqtisadiyyatının daha da liberallaşdırılması və açıqlığının artırılması istiqamətində atılan addımlar xarici ticarət əlaqələrinin dövlət idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasını, XİF-in tarifli və tarifsiz tənzimləmə vasitələrinin işlənilib hazırlanmasını və sınaqdan keçirilməsini təklif edir. Eyni zamanda, ağırlıq mərkəzi tədricən xarici dövrdə üstünlük təşkil etsə də, xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsinin iqtisadi metodlarının prioritetinə keçir: ilk növbədə, kvotalar və xarici ticarət əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması, “xüsusi ixracatçılar” institutunun fəaliyyətini əhatə edirdi. Məhz bu dövrdə ixrac və idxalın tarif və vergi tənzimlənməsi sisteminin əsasları qoyuldu.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı yeni meyllər Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemindəki rolunu və yerini müəyyənləşdirməyi, Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına və Avropa Birliyinə üzvlüyü ərəfəsində XİF üzrə tənzimlənmə mexanizmini təkmilləşdirmək məsələsini önə çəkir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqat işinin məqsədi iqtisadi suverenliyin qorunmasına, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş XİF-in dövlət tənzimlənməsi üzrə metodoloji, nəzəri və praktiki müddəalarının işlənilib hazırlanması, xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsində milli iqtisadiyyatın dinamizmini stimullaşdırmaq və Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni dünya iqtisadi münasibətləri sisteminə effektiv integrasiyası üçün şəraitin yaradılmasıdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərin aparılması üçün aşağıda göstərilən vəzifələr nəzərdə tutulur:

- Xarici ticarət üzrə dinamika, coğrafiya və strukturun təhlilini öyrənmək;
- Xarici ticarət üzrə strukturun modernləşdirilməsinin yollarını tədqiq edərək təhlilini aparmaq;
- Ölkədə xarici ticarət şəraitinin qiymətləndirilməsinə nəzər salmaq;
- Azərbaycanın xarici ticarət sisteminin prioritetlərini tədqiq etmək;
- ÜTT-yə üzv olmaq məsələsini və xarici ticarət üzrə liberallaşdırma məsələlərini öyrənmək;
- Beynəlxalq səviyyədə milli iqtisadiyyatın integrasiyası əlaqələri üzrə inkişaf istiqamətlərinə nəzər salmaq.

Tədqiqatın obyekti və predmeti: Tədqiqat işinin obyektini Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət və idxal-ixrac əməliyyatlarının beynəlxalq əlaqələr sisteminə integrasiyası təşkil edir. Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti XİF-in dövlət tənzimlənməsinin sistemi, iqtisadi suverenliyin qorunması metodologiyası və metodları, iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdırmaq və onun yeni dünya iqtisadi münasibətləri sisteminə effektiv integrasiyası üçün şəraitin təmin olunmasıdır.

Tədqiqat metodları: Sistemli analiz metodu tətbiq olunur, buna uyğun olaraq, problem iqtisadi inkişaf əlaqəli tarixi inkişaf baxımından təhlil edilir. Dissertasiyada, tədqiqatın hər mərhələsində həm ümumi elmi analiz və sintez metodları, həm məntiqi analiz, həm də ekspert qiymətləndirmə metodu, iqtisadi-statistik metod, müqayisə və təsnifat metodlarından istifadə də olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin işlənməsində sahəyə yerli və xarici ədəbiyyatlardan, konfrans materiallarından, məqalələrdən, məruzələrdən, Dövlət Gömrük Komitəsi və dövlət Statistika Komitəsinin statistik materiallarından və internet resurslarından istifadə edilərək yazılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işi hal-hazırda dünya üzrə Covid - 19-koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar olaraq ölkədə karantin olduğu üçün bütün informasiya yalnız internet üzərindən alınaraq işlənmişdir. Bu da mövzu üzrə informasiya azlığına səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Keçid iqtisadiyyatının olduğu bir zamanda AR-nın xarici ticarət əlaqələri üzrə hal-hazırkı vəziyyətin sistemli tədqiq edilməsinə əsasən onun aşkar edilməsi, təkmilləşdirilməsi və formalaşması istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən, onlarda səmərəliliyin yüksəldilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslanmış tövsiyə və təkliflərin hazırlanmasından ibarətdir.

İşdə həmçinin aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- xarici ticarət əlaqələri üzrə müasir dövrdə hüquqi aspektləri və nəzəri-metodoloji əsasları ümumiləşdirilmişdir;
- xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini qiymətləndirməkdən ötrü çoxamilli və çoxkriteyalı imitasiya modeli formalaşdırılmışdır;
- ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin hazırkı dövrdə hazırkı vəziyyəti kompleks təhlil olunmuş və səmərə verən inkişaf üzrə istiqamətlər müəyyən olunmuşdur;
- xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün hüquqi əsaslar və qiymətləndirmə metodikası işlənmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin nəticələri elmi-tədqiqat işlərində, ali məktəblərdə uyğun ixtisas kurslarının tədrisində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Xarici ticarətin müasir xarici iqtisadi əlaqələr sistemində yeri

Dünya təsərrüfatı və bazarının formalaşması istiqamətində BİM-in əhəmiyyəti və rolu danılmazdır. Sovetlər dövründə Azərbaycan dünyadan siyasi - iqtisadi tərəfdən təcrid olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatındakı müasir yerini dəqiq qiymətləndirmək çətindir. Bir tərəfdən zəngin təbii sərvətlərə (xüsusilə neftə), əmək ehtiyatlarına, kifayət qədər istehsal potensialına, uyğun coğrafi vəziyyətə, digər tərəfdən keçmiş SSRİ-də və 1990-cı illərin əvvəllərində ölkəmizdə baş verən sosial, iqtisadi və siyasi proseslərə malikdir. Respublikamız üçün müstəqilliyini bərpa edən müxtəlif subyektli və obyektiv əngəllər yarandı və nəticədə dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyi əvvəlkindən daha zəif oldu. Lakin görülməli tədbirlər nəticəsində vəziyyət nisbətən yaxşılaşdı və inkişaf dövrü başlandı (Əliyev A.A., Şəkərləyev A.Ş., Dadaşov İ., 2003: s.439).

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daha da inkişafı, dünya bazarındakı böyümə imkanları, beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf dərəcəsi daha yüksək növlərə keçid ilə müəyyənləşdirilir. Amma, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas mənbəyi olan beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişaf imkanları inzibati-komanda bazar münasibətləri və metodlarının daralması səbəbindən sosialist iqtisadiyyatında səmərəli istifadə edilməmişdir. İqtisadiyyatın həddən artıq dövlət mülkiyyətinə malik olması səbəbindən dövlət əsasən BİM üzrə subyekt kimi özünü göstərirdi: Keçmiş SSRİ respublikaları, xüsusən də AR-sı dünyanın bazar sisteminə mərkəz vasitəsi ilə daxil ola bilirdi. Müəssisələrin beynəlxalq bazara müstəqil çıxmaq səlahiyyətləri yox idi. Buna görə, BİM islahatı aşağıdakıları əhatə etməlidir:

- idarəetmədə həddindən artıq sistemləşdirilmiş plan-sərəncamverici metodlardan bazarın əsas prinsiplərinə keçmə;
- BİM-in dövlətə aid edilməsinin qarşısının alınması;

- BİM-in köklü şəkildə liberallaşdırılması.

Bu haqda AR-sı Prezidentinin 1994-cü il 5 aprel tarixində imzaladığı “Xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında” fərmanı mühüm əhəmiyyətə malik idi. İmzalanan fərmana əsasən xarici ticarətin üzərində olan dövlət inhisarı aradan qalxmış, XİF-in prinsipləri önə çıxarılmış və XİF-in tənzimlənmə sistemində öz yerini tapmağa təkan vermişdi. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda inkişaf prosesi əsasən ölkələrin bir-birilə qarşılıqlı əlaqənin sistemini sürətləndirir. Burada əsas istiqamətlər beynəlxalq iqtisadiyyatda baş verən prosesləri nizama salan müxtəlif təşkilatlarla əlaqələri genişləndirməkdən ibarətdir. Respublikamız müstəqilliyini əldə etdiyi ilk illərdən beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr yaratmağa və bu əlaqələri genişləndirməyə çalışmışdır. Respublikamızda BİM-in mühüm işi regional, yerli və beynəlxalq olan xarici iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək və ictimai həyatın bütün sahələrində həmin təşkilatlara inteqrasiya əsasən olunmaqdır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra AR-nın xarici ticarətinin dinamikası zəif böyümə templəri ilə xarakterizə olunurdu və onun ölkə iqtisadiyyatındakı rolu nisbətən aşağı idi. 1995-1999-cu illərdə, xarici ticarətin maya dəyəri göstəriciləri cəmi 1,5 dəfə artdı və xarici ticarətin Azərbaycanın ÜDM-ə nisbəti (mövcud qiymətlərlə) 38-54% arasında dəyişdi (ixracın ÜDM-ə nisbəti cəmi 14-26% idi). Həmin dövr üçün ölkənin xarici ticarət balansını davamlı mənfi olmuşdur və idxalı ixracla əhatə etmə əmsalı 56-98% təşkil etmişdir.

Nisbətən aşağı həcm (9-14 milyon ton) və əsasən neft hasilatının artım templərinin azalması, məhdud maliyyə mənbələri və əhalinin az gəlirləri ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına mane oldu. Halbuki artıq bu dövrdə respublikanın ixrac potensialını artırmaq üçün addımlar atılmışdır. Beləliklə, 1997-ci ildə (ildə 7 milyon ton gücü olan) Bakı-Novorossiysk magistral ixrac neft kəmərinin bərpa etmək mümkün oldu (<http://minenergy.gov.az/az/neft/baki-novorossiysk-neft-kemeri>, 2019). Bir qədər sonra, Bakı - Supsa (1999) neft kəməri tikildi (ildə 5,7 milyon ton). 1995-ci ildə Azərbaycan ixracının əmtəə strukturu daha çox şaxələndirildi, bunun əsasını mineral yanacaq (58.4%), pambıq (18.3%), maşın və avadanlıqlar (6.2%), içkilər (1.7%), meyvə və qoz-fındıq (1,6%) təşkil edirdi. Respublikanın əsas idxalı ərzaq

məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalı (41,5%), o cümlədən piylər və yağlar, şəkər, süd məhsulları, ət və dənli bitkilər, həmçinin mineral yanacaq (13,2%), məşın və avadanlıqlar (12,5%), nəqliyyat vasitələri (5,5%) idi.

1990-cı illərdə Azərbaycan xarici ticarət əlaqələrinin coğrafiyasını sürətlə diversifikasiya edə bildi. Beləliklə, 1995-1999-cu illər üçün. Azərbaycanın ixracatında MDB-nin payı əsasən Azərbaycan karbohidrogenlərinin Avropaya tədarüku hesabına 44,7% -dən 22,7% -ə düşdü. MDB ölkələrinin respublikanın idxalındakı payının geniş miqyaslı azalması 1995-ci ildə - 34,2% -ə (bir il əvvəl 62.5% -ə qarşı), 1999-cu ildə isə 31.4% -ə düşmüşdür. İdxaldakı dəyişikliklər əsasən Azərbaycanın Türkiyə və ABŞ-dan mallara yenidən yönəldilməsi ilə əlaqədardır.

2000-2013-cü illərdə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri karbohidrogen hasilatının artımının intensivləşməsi və xarici bazarlara çatdırılması üçün yeni böyük boru kəmərlərinin yaradılması, habelə dünya bazar qiymətlərinin artması ilə əlaqədar ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bütün bu meyillər, xüsusilə sıfır ilin ikinci yarısında açıq şəkildə ortaya çıxdı. Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksək artım tempi əhalinin və müəssisələrin gəlirlərinin artması ilə müşayiət olundu ki, bu da yüksək keyfiyyətli idxal mallarına tələbi stimullaşdırdı.

Azəri - Çıraq - Günəşli (AÇG) dəniz yataqlarında neft hasilatının intensiv artması daha böyük neft boru kəmərlərinin inşasını önə çəkdi. 2006-cı ildə isə ildə 50 milyon ton tutumu olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan (bundan sonra - BTC) ixracın əsas neft borusu istismara verildi. 2008-ci ilin noyabrından BTC boru kəməri ilə Qazaxıstan neftinin nəqlinə, 2010-cu ilin iyunundan isə Türkmənistan neftinin nəqlinə başlandı. Həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri üçün qaz təchizatı sistemi istifadə etməlidirlər. 2007-ci ildə Şahdəniz yatağından Türkiyəyə qaz tədarük etmək üçün Cənubi Qafqaz Bakı-Tbilisi-Ərzurum (bundan sonra-BTƏ) qaz kəməri (illik gücü 20 milyard kubmetr) tikildi və ölkə qazın ilk xalis ixracatçısına çevrildi. 2012-ci ildə GTS-in məlumatlarına əsasən, Azərbaycan qazı dörd ölkəyə - Rusiya (68,8%), Gürcüstan (26,8%), İran (2,8%) və Türkiyəyə (1,7%) tədarük edilmişdir (Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2008: s.39).

Nəticədə, Azərbaycan ixracatının əmtəə tərkibindəki mineral yanacağın 2000-

ci ildə xüsusi çəki 85,1% -dən 2013-cü ildə 92,7% -ə qədər artmışdır. 2013-cü ildəki nəticələrə əsasən xam neft 84,4%, neft məhsulları 5,0%, təbii qaz 2,9%; tərəvəz, meyvə və qoz-fındıq - 1,1%, ondan şəkər və qənnadı məmulatları- 1,1%, bitki mənşəli və ya heyvan mənşəli və yağlar - 1,0%, qara metallar, onlardan hazırlanmış məhsullar - 0,5%, alüminiumdan hazırlanmış məhsullar və alüminium - 0,3%, kimyəvi məhsullar və rezinlər- 0,7 əvvəlki illə müqayisədə təbii qazın ixrac dəyəri 8,2% artmış, xam neft isə eyni səviyyədə qalmışdır. Bununla yanaşı, neft məhsullarının ixracında 8,5%, tərəvəz, meyvə və qoz-fındıq ixracında 5,0% azalma müşahidə edilmişdir.

Azərbaycanın idxalı daha çox şaxələndirilir. 2017-ci ildə Azərbaycanın əsas idxalı maşın və avadanlıqlar (25,7%), nəqliyyat vasitələri (13.4%), metal və onlardan olan məhsullar (12.1%), qiymətli və ya yarı qiymətli daşlar, hazırlanmış qidalar, içkilər, tütün (7,6%), kimyəvi məhsullar (7.0%). metallar (8.7%) olmuşdur.

2004-2018-ci illərdə Azərbaycanın ümumi əmtəə dövriyyəsi təqribən 11 dəfə, o cümlədən ixrac 12,5 dəfə, idxal isə 8 dəfə artmışdır. Diqqətə çatdırmaq yerinə düşər ki, 2008-ci ildə xam neft tədarükünün kəskin artması səbəbindən ixracın dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə artmış və maksimum 47,8 milyard dollar səviyyəsinə çatmışdır ki, bu da əsasən əvvəlki illə nisbətdə isə 8 dəfə çoxdur. 2009-cu ildə global böhran şəraitində neftin dünya bazar qiymətlərinin aşağı düşməsi fonunda Azərbaycanın ixrac həcmi 3 dəfədən çox azalaraq 14,7 milyard dollara çatdı. Gömrük statistikasına görə, növbəti iki ildə ixracatda artım, sonra isə azalma və ya durğunluq müşahidə edildi. 2014-cü ildə dünya bazarında neft qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi ixrac dəyərinin 9.0% azalmasına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edə də bilərik ki, 2014 -2018-ci illərdə Azərbaycanın ixracının azalması ölkədə neft hasilatının fiziki həcmnin davamlı azalması ilə əlaqədardır, 2014-cü ilin nəticələrinə görə 42.0 milyon tona kimi azalma olmuşdur, 2010-cu ilə nisbətən 17.3% azdır. (50,8 milyon ton). Nəticədə ixracın dəyəri böhrandan əvvəl ən yüksək həddə çatmadı və 2018-cü ildə cəmi 21,8 milyard dollar təşkil etdi

(<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=3885>).

MDB və TS-CES ölkələri Azərbaycanın ixracında kifayət qədər məhdud rol oynayırlar, çünki Azərbaycan karbohidrogenlərinin böyük hissəsi (95% -dən çox) uzaq xarici ölkələrin bazarlarına çıxır. Eyni zamanda, Azərbaycan və üçlük ölkələri (Qazaxıstan və Rusiya) global neft və qaz bazarında təbii rəqibdir və bu, qismən integrasiya proseslərinə qarşı çıxmağa səbəb olur. Bununla belə, MDB ölkələri ilə Azərbaycanın ən çox şaxələnmiş ixrac strukturu var. 2016-cı ildə Azərbaycanın MDB ölkələrinə ixracında mineral yanacağın payı cəmi 59,0% (ölkənin ümumi ixracının 93,4% -i qarşı), tərəvəz, meyvə və qoz-fındıq - 13,9%, dərman məhsulları - 4,2%, qara metal məhsulları - 2,8%, şəkər və ondan hazırlanmış qənnadı məmulatlar - 2,7%, qeyri-üzvi kimya məhsulları (alüminium oksidi və hidrokسيد) - 2,4%, maşın və avadanlıqlar - 2,3% olmuşdur. Üstəlik, yuxarıda göstərilən bütün qeyri-neft ixrac məhsulları (şəkər istisna olmaqla) demək olar ki, tamamilə MDB bazarına yönəldilmişdir (Əliyev T.Q. 2009: s.123).

1.2. Xarici ticarət nəzəriyyələri-müqayisəli və mütləq üstünlük

İqtisadi terminologiyada "xarici iqtisadi fəaliyyət", "xarici iqtisadi əlaqələr", "xarici iqtisadi əlaqələr", "beynəlxalq iqtisadi əlaqələr" terminləri ölkənin xarici iqtisadi sahəsini mürəkkəb bir sistem kimi müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Bu, xarici iqtisadi fəaliyyət, elmi və texniki əməkdaşlıq və beynəlxalq istehsal, malların ixracı və idxalı və xarici bazara çıxışı ilə əlaqəli müəssisənin iqtisadi fəaliyyət sahəsidir. Xarici iqtisadi əlaqələr ölkənin BİM-də iştirak etməsilə bağlı bütün fəaliyyətlərin məcmusudur.

Bu, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, mal və xidmətlərin beynəlxalq ticarəti, pul-maliyyə və kredit münasibətləri, əmək miqrasiyası, istehsal və dünya iqtisadiyyatındakı hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatları sahəsindəki iqtisadi münasibətlər sistemidir. Müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələr vasitəsilə həyata keçirdiyi xarici iqtisadi fəaliyyət istehsalın səmərəliliyinə, texniki səviyyəsinə və istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinə müsbət təsir göstərə bilən iqtisadi fəaliyyətin ayrılmaz sahəsi hesab olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyət sahibkarlıq fəaliyyətini təşviq edir, bazar münasibətlərini və mexanizmlərini tənzimləyir,

iqtisadiyyatın quruluşunu yaxşılaşdırmağa müsbət təsir göstərir, həmçinin istehsalın təşkili və idarə olunması üçün qabaqcıl texnologiyaların və yeni fikirlərin mənbəyi kimi çıxış edir.

Digər iqtisadi fəaliyyət növləri kimi xarici iqtisadi fəaliyyət istehsal, bölüşdürmə, dəyişdirmə və istehlak mərhələlərini əhatə edir və aşağıdakı fərqlər mövcuddur (Abbasov Ç.M., 2015: s.45):

- xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətin xarici iqtisadi siyasətin tərkibi kimi bazar münasibətlərinin formalaşmasında və digər ölkələrlə diplomatik əlaqələrin qurulmasında hərəkətverici qüvvədir;

- beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri sayəsində müəssisə öz fəaliyyətini dövlət və qarşı tərəflə birlikdə həyata keçirmək üçün əlverişli olduğu şəraitdə həyata keçirmək imkanına malikdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələri vasitəsilə malların dünya bazarına çıxarılmasına yönəlmiş müxtəlif beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi deməkdir. Bu münasibətlər beynəlxalq əmək bölgüsü və biznes strukturlarının fəaliyyəti üzrə təşkilati və normativ hüquqi şəraitin qurulmasına əsaslanır. Xarici iqtisadi fəaliyyət beynəlxalq mal mübadiləsi, məlumat, iş, xidmət, intellektual fəaliyyətin nəticələri və xarici ticarət, investisiya, istehsal kooperasiyası sahəsində xarakterizə olunur.

Yerli müəssisələrdə XİF-in səmərəliliyi milli problemləri həll etməklə şərtlənir (Nadirov A., 2011: s.76):

- dünya üzrə iqtisadi sistemin inkişafı xüsusiyyəti nəzərə almaqla iqtisadi müxtəlifliyin təmin olunması;

- milli istehsalda artıma;

- xarici və yerli istehsalçıların arasında rəqabətin ən əlverişli şəraitini yaratmaq;

- Xarici iqtisadi əlaqələrin sektorunda aktiv inteqrasiyanı və təhlükəsizliyi təmin etmək.

Buna görə müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinə kompleks bir sistem kimi baxılmalıdır. Bu sistem ticarət, maliyyə, istehsal, investisiya xidmətləri kimi xarici

iqtisadi əlaqələri nəzərə almalı və təhlil etməlidir. Xarici ticarətin idarəetmə sisteminin nəzəri tədqiqatlarında, ilk növbədə ayrı-ayrı hüquq və məsuliyyət bölmələri arasında aydın əlaqələrin qurulmasına yönəlmiş təşkilati idarəetmə strukturlarının öyrənilməsinə xüsusi yer verilir.

Xarici ticarətdə şirkətlərin struktur tənzimlənməsinə ehtiyac yaradan ən vacib amillər aşağıdakılardır.

- Artan rəqabət fonunda elmi və texniki tərəqqi təsirindən yeni məhsul növlərinin sürətlə inkişafı;
- Yeni texnologiyaların intensiv tətbiqi;
- Kompüter texnologiyalarının aktiv istifadəsinə əsaslanan istehsalın təşkili və həmçinin idarə edilməsinin yeni metodlarının sistematik tətbiqi.

Nəzəri cəhətdən, təşkilati idarəetmə strukturlarının yenidən qurulmasının əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: İdarəetmənin təşkilati strukturunun yenidən qurulmasının əsas istiqamətlərinin qruplaşdırılması

1. İdarəetmə prinsiplərində	İdarəetmə funksiyalarında
- idarəetmədə mərkəzləşdirmə və mərkəzsizləşdirmə nisbətlərində dövrü dəyişikliklər; vahidlər arasında qarşılıqlı təsir effektivliyinin aktivləşdirilməsi və ya zəifləməsi; Ən qabaqcıl sahələrdə şirkətin mənbələrini birləşdirmək üçün proqram yönümlü idarəetmənin gücləndirilməsi və s.	- strateji planlaşdırma və proqnozlaşdırmanın gücləndirilməsi; məhsul keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi; rəhbərlik və kadr idarəetmə məsələsinə daha çox diqqət yetirmək; şirkətin nizamnamə kapitalında iştirak etmək üçün işçiləri cəlb etmək; marketinq fəaliyyəti sahəsində diqqətin artması və s.
2. İdarəetmə bölməsində	İqtisadi fəaliyyətdə
- vahidləri yenidən yığmaq, aralarındakı münasibətləri dəyişdirmək; səlahiyyətlərin və vəzifələrin bölüşdürülməsi; daxili strukturların yenidən təşkili; şirkətlərarası əlaqələrin təbiətindəki dəyişikliklər; elmi və sənaye komplekslərinin yenidən qurulmasında fəallığın	- texnoloji prosesdə dəyişiklik; çevik avtomatlaşdırılmış texnologiyaların istifadəsi; ixtisaslaşma və istehsal kooperasiyası sahəsində beynəlxalq səviyyədə aralıq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və s.

Mənbə: Səmədov A.H., 2008: s. 204

Sosialist düşürgəsinin keçmiş ölkələrində xarici ticarətin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə işin əsas məzmunu artan rol, məsuliyyətin gücləndirilməsi və bu sahədə funksiyaların genişləndirilməsi üçün təşkilati və iqtisadi şərtlərin formalaşdırılması idi. Bu istiqamətə uyğun tədbirlər əhatəli olub, təşkilati

strukturların təkmilləşdirilməsinin müxtəlif aspektlərini, planlaşdırma forma və metodlarını və bu sahədə iqtisadi tənzimləyicilərin məcmusunu təsir edir.

Sənayeni idarəetmə sahəsinə yaxınlaşdırmaq və xarici iqtisadi əlaqələri aparmaq, yalnız Xarici Ticarət Nazirliyinin (XTN) səlahiyyətində olan xarici ticarət təşkilatları tərəfindən ixrac-idxal əməliyyatları aparıldığı əvvəlki təşkilati idarəetmə sisteminin əhəmiyyətli yenidən qurulmasını tələb etdi. Eyni zamanda, sənayeni xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsinə yaxınlaşdırmaq üçün təşkilati əsas şərtlərin formalaşmasında iki əsas istiqamət - xarici ticarət müəssisələrinin XTN sistemindən sektor nazirliklərinə və iri sənaye-təsərrüfat birliklərinə tabeçiliyinə verilməsi və sonuncuların xarici ticarət əməliyyatları müstəqil aparılması hüququnun təmin edilməsi (Səmədov A.H., 2008: s: 204)

O dövrdə sosializmdən sonrakı ölkələrdə istehsalın inkişafı üçün mövcud təşkilati və iqtisadi quruluşlarda xarici ticarətin həyata keçirilməsinin bu formasının tətbiqi üçün bir sıra əlverişli şərtlər mövcud idi. Bu, öz sənayesində əsas istehsalçı olan böyük ixtisaslaşmış təşkilatların olması ilə əlaqədardır. Belə müəssisələrə xarici bazarlara müstəqil çıxmaq hüququnun verilməsi məqsəduyğun hesab olunurdu.

Onu da əsasən qeyd edə bilərik ki, xarici ticarətdə bu tendensiya Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının (QİYŞ) üzvü olan bütün ölkələrdə müşahidə edilmişdir.

Xarici ticarətin idarə edilməsi sisteminin ayrılmaz hissəsi dünya iqtisadi münasibətlərinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsidir.

Dövlətlərarası səviyyədə dövlətlərin çoxtərəfli münasibətləri beynəlxalq hüquq normaları əsasında tənzimlənilir. Beynəlxalq hüquq qarşılıqlı hüquq və dövlətdə çıxış edən bu əlaqələrin müstəqil subyektlərinin vəzifələri quraraq beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən normativ standartların xüsusi sistemidir.

Buna misal olaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) orqanlarının idarəetmə sistemini göstərmək olar.

MDB Nizamnaməsinə uyğun olaraq, Birlik orqanlarının geniş bir quruluşu meydana gəldi: funksiyaları prezidentlər səviyyəsində fundamental fundamental qərarların qəbul edilməsi; Prezidentlərin göstərişlərinə uyğun olaraq hökumət

səviyyəsində integrasiya siyasətini əlaqələndirən Hökumət Başçıları Şurası, XİN-nin Şurası. MDB-yə üzv ölkələr üzrə parlamentlərinin nümayəndələrindən ibarət Parlamentlərarası Assambleya. İqtisadi Məhkəmə, iqtisadi münasibətlər prosesində yaranan MDB üzvü olan ölkələrin dövlətlərarası mübahisələrini həll etmək üçün hazırlanmışdır (Səmədov A.H., 2008: s.195).

MDB-nin ən yüksək orqanlarının fəaliyyəti yekdillik prinsipinə əsaslanır. Hər bir ölkə hər hansı bir orqanın işində və ya məsələnin müzakirəsində iştirak edə bilməsə də, etiraz edirsə, qərarın təsiri ona şamil edilmir.

MDB-nin nizamnamə əsas orqanlarına əlavə olaraq aşağı səviyyəli orqanların geniş bir sistemi - sənaye və s. Xüsusi əməkdaşlıq sahələri ilə məşğul olurlar.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin ənənəvi və daha inkişaf etmiş forması xarici ticarətdir. Rusiya alimlərinin fikrincə, ticarət BİM-in demək olar ki, 80% həcmindən ibarətdir.

Amerikalı iqtisadçıların fikrinə görə, dünya üzrə hər hansı ölkənin iqtisadi uğuru xarici ticarətə əsaslanır. Dünyanın iqtisadi sistemindən təcrid edilmiş sağlam iqtisadiyyatı yaratmağa hələ heç bir ölkə müvəffəq olmamışdır.

Nəticə etibarilə xarici və ya beynəlxalq ticarət xarici iqtisadi fəaliyyətin aparıcı formasıdır. 20-ci əsrin son onillikləri və 21-ci əsrin əvvəllərində beynəlxalq ticarət dünya iqtisadiyyatında dinamik inkişafda olan sahəsinə çevrildi. Eyni zamanda, xarici ticarət dövryyəsi obyekt dafələrlə genişlənir, çünki klassik ticarət dövryyəsinə əlavə olaraq müxtəlif xidmətlər birja sahəsinə daxil olur. Beləliklə, xarici ticarət xarici iqtisadi fəaliyyətin bir forması olaraq eyni zamanda ölkələr arasında mal və xidmət mübadiləsi üçün bir sıra metod və vasitələr daxildir.

Xarici ticarətin idarəetmə sisteminin tədqiqatlarında rəqabət üstünlük strategiyası xüsusi yer tutur. Bir firma üçün rəqabət strategiyasının seçilməsində iki əsas məqam var: firmanın işlədiyi sahənin quruluşu, yəni. rəqabətin xüsusiyyətləri və sənayedəki firmaların mövqeyi.

Birinci halda, sənayedəki rəqabətə aşağıdakı amillər təsir göstərir: yeni rəqiblərin meydana çıxması; əvəzedici malların və ya xidmətlərin görünüşü; təchizatçı və alıcıların sövdələşmə qabiliyyəti; mövcud rəqiblər arasında rəqabət.

İkinci vəziyyətdə şirkətin sənayedəki mövqeyi ilk növbədə rəqabət üstünlüyü ilə müəyyən edilir. Şirkət rəqiblərini qabaqlayır, özü sabit bir rəqabət üstünlüyünə malikdir, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: şirkətin rəqiblərdən daha ucuz qiymətə müqayisə olunan mallar hazırlamaq və istehsal etmək qabiliyyətini göstərən; məhsul fərqləndirməsi, yəni, şirkətin yüksək keyfiyyətli mallar və ya xüsusi istehlak xassələri təklif edən alıcının ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyəti.

Standart strategiyaların konsepsiyası hər strategiyanın rəqabət üstünlüyünə söykənməsidir və firmalar mövcud üstünlüklərdən asılı olaraq öz strategiyalarını seçməlidirlər (Cədvəl 2).

Cədvəl 2: Tipik strategiyalar

		Rəqabət üstünlüyü	
		Daha aşağı xərclər	Fərqləndirmə
Rəqabət sahəsi	Geniş məqsəd	Xərclərə qənaət liderliyi	Fərqləndirmə
	Dar hədəf	Xərclərə diqqət	Fokuslu

Mənbə: Şəkəreliyev A.Ş. 2003: s.125

Bununla belə, bu cür araşdırmalardakı müsbət və mənfi məqamları nəzərə alaraq məşhur iqtisadçı K.P.Makkonnell yazır: “Beynəlxalq ticarət əhəmiyyətli iqtisadi fayda təmin edir: dünya mənbələrinin ən təsirli öyrənilməsinə və rəqabəti artırır. Potensial çatışmazlıq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin makroiqtisadi səviyyədə yeni qeyri-sabitlik mənbəyidir. Bu, iqtisadi siyasətin inkişafını çətinləşdirir (Şəkəreliyev A.Ş. 2003: s. 125).

Onuda qeyd edə əsasən bilərik ki, beynəlxalq əmək bölgüsünə, hər hansı ölkə xarakterinə təsir edən müəyyən amillər birləşməsi mövcuddur.

Tipik olaraq, iqtisadi ədəbiyyatda beynəlxalq əmək bölgüsünü müəyyən edən və ya müəyyən edən aşağıdakı üç əsas amil müəyyən edilmişdir: təbii və coğrafi fərqlər - iqlim şəraiti, təbii ehtiyatlar, ərazinin ölçüsü, əhalisi, iqtisadi və coğrafi vəziyyəti; texniki tərəqqi - tarixi inkişafın xüsusiyyətləri, istehsal ənənələri və ənənəvi xarici əlaqələr, əldə edilmiş iqtisadi və elmi-texniki inkişaf səviyyəsi; sosial-iqtisadi şərtlər - milli istehsalın təşkilinin sosial növü və mexanizmi, xarici iqtisadi əlaqələrin sosial xarakteri və mexanizmi.

Sosial-iqtisadi və siyasi amillərin iş bölgüsünə və bu bölgü formalarına təsiri də çox böyükdür. Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemindəki, misal üçün inkişaf İEO ölkələri üzrə qeyri-bərabər mövqeyi təbii ehtiyatların mövcudluğundakı fərqlərlə izah edilə bilməz.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün təsiri altında ölkələr arasında ticarət əlaqələri daha mürəkkəbləşir, getdikcə daha çox inkişaf edən dünya iqtisadi münasibətlərinin mürəkkəb sistemə çevrilir bunlar xarici ticarətin idarə olunması rəhbərliyinin məqsəd və prinsiplərini göstərməsi və s. məsələlərinin açıqlanmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirir.

Xarici ticarətin əsas məqsədi - bütün iqtisadi fəaliyyətin sahələrindən biri ölkənin sosial və iqtisadi inkişafını, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təşviq etməkdir.

Göstərilən məqsədə nail olmaqdan ötrü iqtisadi artım və ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması üçün şərait yaratmaq, beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin mövqeyini yaxşılaşdırmaq, dünya ticarətində yüksək texniki və digər yüksək işlənmiş malların payını artırmaq və bununla da ölkənin bütün xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq lazımdır.

Məlumdur ki, xarici ticarətin əsasını ixrac və idxal təşkil edir. İdxal təmin etməlidir: dünya bazarındakı rəqabəti nəzərə alaraq yerli məhsulların və bütün istehsalın keyfiyyətinin texniki və iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi; dövlətin valyuta ehtiyatlarının artması; ölkənin müəyyən bölgələrinin sürətlə inkişafı və xaricdə xarici sərmayə ilə yerli müəssisələrin daha yüksək texniki təchizatı.

İdxal da qatqı təmin etməlidir: ölkədə məhsul istehsalının və istehlakının tarazlaşdırılmış vəziyyətinin təmin edilməsi; ölkənin sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsinin, yenidən qurulmasının və istehsal güclərinin genişləndirilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, habelə onların daha yüksək səmərəliliyi və səmərəliliyi; istehlak bazarında mal çeşidinin genişlənməsi; ölkənin təbii sərvətlərinə qənaət və ətraf mühitin qorunması.

Xarici ticarətin məqsədlərinə çatmaq üçün adekvat idarəetmə prinsiplərindən istifadə etmək lazımdır. Birliyin dağılmasından əvvəl xarici ticarət sosialist

cəmiyyətinin inkişaf qanunlarına söykənən prinsiplər əsasında idarə olunurdu (Azərbaycanın xarici ticarəti. 2008: s.96)

Bunun əsasında belə idarəetmə prinsiplərinə əməl edildi; xarici iqtisadi fəaliyyətə dövlət inhisarçısı kimi; sistematik inkişaf; siyasi və iqtisadi inkişafın birliyi; demokratik mərkəzçilik; iqtisadi hesablama.

Bazar iqtisadiyyatının müasir inkişaf şəraitində sadalanan prinsiplər xarici ticarətin qarşıya qoyulmuş məqsədlərinə çatmağı təmin edə bilməz. Xarici ticarətdə dövlət inhisarının olmaması və iqtisadiyyatın planlı açıqlığı ilə əlaqədar olaraq onları bir çox cəhətdən dəyişdirmək və yenisini inkişaf etdirmək lazımdır.

Qarşılıqlı əməkdaşlığın hazırkı mərhələsi xüsusi diqqəti birgə fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasına yönəltməyi zəruri edir. Sonuncunun aparıcı forması müasir iqtisadi integrasiya şəraitində ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün xarici iqtisadi şərtlərin əlaqələndirilməsi sistemləri olan planların əlaqələndirilməsidir.

Qarşılıqlı əməkdaşlığın müasir mərhələsi üçün əsas tələb beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkələrin ixtisaslaşmasının əsas prioritet sahələrinə diqqət yetirməyin zəruriliyidir.

Birgə fəaliyyətlərin vacib bir xüsusiyyəti, bu proqramların fəaliyyətinin milli iqtisadi planlar çərçivəsində üzvi şəkildə integrasiya olunmaq və balanslaşdırıla bilən çoxsaylı ikitərəfli müqavilələr və sazişlər əsasında həyata keçirilməsini təmin etməkdir.

Birgə fəaliyyətin bu sahəsi, planlaşdırma üfününü genişləndirmək və uzunmüddətli təbiətini gücləndirmək ehtiyacından ibarət olan ölkələrin razılaşdırılmış inkişaf strategiyasının ən vacib tələbinin reallaşdırılması üçün bir vasitə olması ilə əlaqədar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İndiki mərhələdəki müştərək fəaliyyətin, bütövlükdə integrasiya əməkdaşlığının və xarici əlaqələrin idarə edilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də sahə nazirliklərinin, sənaye birliklərinin və müəssisələrinin orta və aşağı səviyyələrində idarəetmə rolunun və əhəmiyyətinin artmasıdır. Bu günə qədər integrasiyanın inkişafında qarşılıqlı əməkdaşlığın koordinasiya sisteminin inkişaf

etdirildiyi istiqamətdə makroiqtisadi yanaşma, dövlətlərarası sazişlərin səviyyəsi üstünlük təşkil etmişdir.

Makroiqtisadi yanaşma integrasiyanın əsas üstünlüyüdür. Onun dirijorları bütün lazımi səlahiyyətlərə sahib olan dövlətlərdir. Müasir şəraitdə zəruri olan planlaşdırmaya strateji yanaşmanın güclənməsi makro səviyyədə təsdiqlənmənin əhəmiyyətini artırır, onlara daha uzunmüddətli və hədəf xarakterli olmağı zərurətə çevirir.

Bununla birlikdə, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin kəskin artan həcmi şəraitində, əməkdaşlığın bütün konkret məsələlərinin belə bir səviyyədə həlli demək olar ki, həmişə mümkün deyil və məqsədəuyğun deyildir, bu da orta və aşağı səviyyəli idarəetmə orqanlarının birgə fəaliyyətinə yaxından və üzvi şəkildə daxil olmağı zəruri edir. Bu səviyyələrdə kifayət qədər inkişaf etmiş əməkdaşlıq forması və metodlarının olmaması, qəbul edilmiş əsas integrasiya sahələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəli konkret istehsal və texniki problemlərin birgə həlli üçün potensial imkanları əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır və maneə törədir.

Bununla əlaqədar, hazırda birliklər, müəssisə və təşkilatlara lazımi səlahiyyətlər verilməsi və əməkdaşlıq üçün müvafiq şərait yaradılması istiqamətində işlər aparılır. Həmçinin, sənaye və ticarət müəssisələri və birliklərin əməkdaşlıq sazişlərinin daha yüksək səviyyədə uyğunlaşdırılmasından sonra hazırlanması və bağlanması sahəsində səlahiyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi var (Azərbaycanın xarici ticarəti. 2008: s.105).

Beləliklə, keçid dövrü yaşayan ölkələrin əlaqələndirilmiş iqtisadi siyasətinin inkişafının və həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərinin təhlili göstərir ki, beynəlxalq və milli səviyyədə əməkdaşlığın təşkilati və iqtisadi mexanizmləri sonrakı inkişafa və təkmilləşməyə ehtiyac duyur. Xarici iqtisadi fəaliyyət integrasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsində əsas kanaldır. Bu vəziyyət, bu sahənin sosial çoxalma sahəsindəki rolunun və əhəmiyyətinin ümumi artması ilə yanaşı, səmərəliliyinin artırılması və iqtisadi inkişafın və qarşılıqlı əməkdaşlığın intensivləşdirilməsi üçün ən əlverişli xarici şəraitin yaradılması üçün ardıcıl

təkmilləşdirilmənin zəruri edilməsi üçün idarəetmə sisteminə tələblərini daha sərtləşdirir.

1.3. Ticarət əməliyyatları sahəsində beynəlxalq hüquqi müxanizmlər və institutlar (ÜTT)

Ölkələr iqtisadi cəhətdən istehsal potensialını genişləndirərək məhsuldarlığı artırmaq və nəticədə sosial rifah səviyyəsini artırmaq üçün iqtisadi cəhətdən integrasiya edirlər. Beləliklə, onlar iqtisadi və siyasi suverenliyini qismən itirməsinə baxmayaraq sosial rifahı yüksəldəcək zəmanət əldə etmiş olurlar. Ölkələrin regiondan kənar bloklara qarşı daha rəqabətqabiliyyətli olmalarını təmin edərək siyasət potensialın artırılması iqtisadi integrasiya prosesinin əsas motividir. İqtisadi integrasiyanın digər bir səbəbi isə regional aspektdən bir-birinə yaxın ölkələrin bir-biri ilə münaqişəyə girmək yerinə güclərini birləşdirərək maraq toqquşmalarının qarşısını almaqdır. İqtisadi integrasiyanın 5 mərhələsi vardır (Feyzullabəyli İ.Ə., 2014: s.111):

1) Azad Ticarət zonası (ATZ). ATZ-sı üzvləri arasında ticarəti məhdudlaşdıran və ya maneə törədən tarif və kvotaların aradan qaldırıldığı, üzvlərin ittifaq xaricində qalan ölkələrə qarşı isə ortaq gömrük tarifi tətbiqinin zəruri olmadığı iqtisadi integrasiya şəklidir. Zonaya daxil olan xidmət və mallar üzrə yaradılan ümumi bazara istehsal faktorları daxil ola bilməz. Bu cür birliklərdə iqtisadi siyasətlərin və qurumların adaptasiyası və birliyi mümkün deyildir. Azad Ticarət Zonalarında məqsəd üzv ölkələr arasında mal və xidmət indeksli ticarətin liberallaşdırılması yolu ilə ortaq bir bazar yaratmaqdır. Latın Amerikasının ölkələri tərəfindən qurulan Latın Amerika ticarət birliyi (LAFTA), Avropa Ticarət Zonası (EFTA) ATZ-na misal olaraq göstərilə bilər.

2) Gömrük İttifaqı. Gömrük İttifaqı (Gİ) dünya praktikasında ən çox rast gəlinən integrasiya növüdür. Hələ 1834-cü ildə bir sıra müstəqil alman dövlətlərin qurduğu Zollverein və 1957-ci ildə yaradılan Avropa İttifaqı bunun bariz nümunələridir (Vəliyev D., 2013 s.99). Gömrük İttifaqı Azad Ticarət Zonasının irəli mərhələsini ifadə edir. Üzv ölkələr öz aralarındakı gömrük tariflərini və miqdar

məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaqla yanaşı, ittifaqdan kənarda qalan ölkələrə ortaq gömrük tarifi tətbiq edirlər. Gİ, ATZ-dakı şərtlərə əlavə olaraq birliyə üzv ölkələrin sərbəst xarici ticarət siyasətini məhdudlaşdırdığına görə daha üst bir integrasiya mərhələsi hesab olunur. İstehsal, faktorlarının hərəkət sərbəstisi yoxdur amma xüsusilə sənaye mallarında ortaq gömrük tarifi tətbiq olunması və hər cür məhdudiyyətin aradan qaldırılması əsas prinsipdir. Bununla da, vurğulaya bilərik ki, Gömrük İttifaqı integrasiya prosesinin əsas ilkin mərhələsidir və integrasiyanın statik təsirləri ilə maraqlanır.

3) Ümumi Bazar. Ümumi Bazar konsepsiyası ölkələrin kapital, əmək və investisiya portfeli (istehsal amilləri) konseptində ortaq iqtisadi və strateji siyasət həyata keçirmək söylərini tərənnüm edir. Əslində, bu ticarət sazişinin əsas özəyində gömrük ittifaqı, bazarda səmimi bir tərəfdaşlıq mühitinin və iştirakçı ölkələr arasında məhsul və kapitalın dinamik hərəkəti durur. Ticarət tərəfdaşlığının bu konsorsiumu eyni zamanda iqtisadi terminologiyada integrasiyanın dördüncü mərhələsini təşkil edir. Məhz, Gömrük İttifaqından sonrakı mərhələ Ümumi Bazardır. Ortaq bazar, hər bir üzv ölkənin daxili bazarından meydana gəlmiş “genişləndirilmiş bir daxili Bazar”-dır. Daxili bazarın əsas prinsipləri: Vergi harmoniyası, iqtisad siyasətinin nisbi harmoniyası, istehsal faktorları hərəkətliliyini təmin edərək sərhəd maneələrinin aradan qalxmasıdır. Sərhəd bariyerlərinin aradan götürülməsi isə üç mənada ələ alınmaqdadır (Хасбулатов Р.И., 2011: с.321):

1. Fiziki məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması (şəxslər, mallar üçün).
2. Texniki bariyerlərin aradan qaldırılması (normalar, hüquqi prosedurlar, radio-televiziya yayımı, kapital hərəkəti, xidmətin dövriyyəsi).
3. Maliyyə məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması və vergi uyğunluğu.

Bundan başqa Ümumi bazar və Vahid Bazar anlayışları bir çox ədəbiyyatlarda bir-birinin yerinə istifadə olunur. Lakin vahid bazar, ümumi bazardan fərqli olaraq daha detallı bir prosesi təmsil edir. Vahid Bazar anlayışını tam olaraq izah etmək lazım gələrsə, müvafiq ticari tərəfdaşlıq tərəflərinin qarşılıqlı olaraq məhdudlaşdırılması, texniki və maliyyə maneələrinin ləğv olunması başa düşülür. Buradakı əsas məqsəd, tərəflər arasında həyata keçiriləcək ticarət

fəaliyyətində sərhədlərin, formal prosedurların və gömrük rüsumlarının elastikləşdirilməsinə dair razılıqdır. Bu tip tərəfdaşlıq forması, tərəflərin siyasi müstəqilliyi və ümumi iqtisadi siyasəti üçün bir araya gəlməsini tələb edir. (www.mfa.gov.az - Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətləri, 2019)

4) Avropa İttifaqı. Avropa İttifaqı 1951-ci ildə imzalanmış Paris müqaviləsinə istinadən, Avropada Polad və Kömür Birliyi adı altında siyasi qanunvericiliyə daxil edilmişdir. Roma müqaviləsilə (1957) birlikdə bu təşkilat Avropa İqtisadi Birliyinə çevrilmişdir. Tarix 1986-cı ildə göstərdikdə isə Avropa Vahid Bazar sənədi imzalanmış və ittifaq Ümumi Bazara transformasiya olmuşdur.

Fikrimizcə, regional iqtisadi integrasiya dünya ölkələri, xüsusən keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün alternativsiz iqtisadi inkişaf modelidir. Avropa Birliyi bütün bunların həqiqi nümunəsi son 50 ildə məhv olmuş iqtisadiyyatın dünyanın ən inkişaf edə bilmiş və aparıcı iqtisadiyyat səviyyəsinə çatmasıdır deyir.

Qərbi Avropa üzrə integrasiyada inkişaf ümumi olaraq BİM-in quruluşuna və dünya iqtisadiyyat sahəsinə böyük təsir edir. AB 1970-ci illərdən bəri dünyanın ən böyük ticarət bloklarından biridir. Hal hazırda onun ixracı ABŞ ixracatından təxminən iki dəfə çoxdur.

Aİ-nin dünya idxalında rolu da böyükdür. Bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarında (qarğıdalı, soya və s.) əhəmiyyətli bir idxalçısıdır. İdxalda qida ilə yanaşı qeyri və metal yarımfabrikatların, mineral xammalının rolu mühümdür. Müxtəlif mineral xammal (təbii qaz, neft, boksit) istehsalının artmasına baxmayaraq, öz ehtiyaclarını tam şəkildə təmin edə bilmirlər.

AB ölkələri tərəfindən istehlak olunan enerjinin beşdə ikisindən çoxunu və digər xammalın dördə üç hissəsini idxal edirlər. Bəzi mineral xammal növlərinin ümumi istehlakında idxalın payı alüminium üçün 75 faiz, volfram üçün 77 faiz, sink üçün 58 faiz və kobalt üçün 95 faizdir (<https://www.worldbank.org> - Dünya Bankı, 2019).

Hesablamalar göstərir ki, Aİ-nin dünya ticarətindəki payı son 20 ildə bir qədər azalıb. Ancaq 1999 və 2001-ci illərdə Aİ-nin dünya ticarətindəki payı 43.4%-dən 39.3% -ə düşdü. Onun dünya üzrə ticarətdə payının azalmasının əsas səbəbi

Yaponiyada və yeni inkişaf etmiş Asiya ölkələrində ixracat genişlənməsinin güclənməsidir. Qərbi Avropa ekspertlərinin fikrincə, bu vəziyyətin əsas səbəbləri AB ölkələrinin “aşağı artım templi” bazarlarında daha fəal olması və yüksək böyümə bazarlarında nisbətən passiv olmasıdır. Digər bir səbəb AB-nin yüksək texnoloji istehsalının nisbi zəifləməsidir. AB ölkələri qeyd etmək lazımdır ki, əsasən həmin sahə üzrə Yaponiya və ABŞdan ən azı 10 il geri qalır (<https://www.worldbank.org> - Dünya Bankı, 2019).

Göründüyü kimi, real dünya iqtisadi integrasiya prosesləri yalnız sənayeləşmiş ölkələrdə müşahidə olunur. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində və İEO ölkələrdə bir sıra problemlərin (istehsal problemləri, texnoloji gerilik, məhdud investisiya bankları və s.) olması bu istiqamətdə irəliləməyə mane olur. Bu vəziyyətin əsl mahiyyəti, genişmiqyaslı çoxalma prosesinə istinad edərək, qarşılıqlı asılılığa dönməz olan iqtisadi integrasiya ilə obyektiv şəkildə izah olunur. İntegrasiya iqtisadi, sosial və makro-sosial prosesdir və həm istehsalda, həm pay bölgüsündə, həm dəyişiklikdə, həm istehlakda, həm də qərar qəbul edilməsində qarşılıqlı asılılıq yaradır. Keçid iqtisadiyyatı və İEO ölkələrində integrasiya bölgə cəmiyyətinin qeyri-sabitliyini vurğulayan dəyişiklik sahəsini ən yaxşı şəkildə əhatə edir. Regional iqtisadi integrasiya prosesində çox sayda dəyişən, həm müqavilə, həm də üst quruluşda qarşılıqlı asılılığın formalaşmasında müxtəlifliyin səviyyəsini nəzərə almağı vacib edir.

Hal-hazırkı vaxtda Avropada iqtisadi tərəfdən inkişafı yüksəlmiş 15 ölkəni birləşdirən AB BİM-də və ümumilikdə dünya iqtisadiyyatı üzrə "vahid dövlət" kimi iştirakdadır. Üzv dövlətlərin yüksək inkişafı səbəbindən AB, Yaponiya ABŞla birgə dünya üzrə 3 böyük gücün mərkəzi kimi hesab edilir. AB-nin dünya siyasi proseslərindəki lider mövqeyi onu dünya iqtisadiyyatında aparıcı qüvvəyə çevirir.

Həmçinin ərəb dünyasına nəzər saldıqda, 1981-ci ildə 6 Fars körfəzi hövzəsi ölkəsinin (Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, və Oman) bir araya gələrək iqtisadi aspektdən olduğu qədər sosial qarşılıqlı əlaqələrin də nəzərə alındığı “Fars körfəzi dövlətlərinin əməkdaşlıq şurası”-nı

yaratmışdılar. Digər bir Vahid Bazar nümunəsi isə 1989-cu ildə Karib hövzəsi ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədi ilə yaradılan Karib İttifaqı (CARICOM) olmuşdur (<https://www.worldbank.org> - Dünya Bankı, 2019).

5) İqtisadi və Valyuta İttifaqı.İqtisadi İttifaq və Valyuta İttifaqı bir-birini tamamlayıcı xarakter daşıyır. İqtisadi İttifaq iqtisadi integrasiyanın son mərhələsini təşkil edir.

1. İqtisadi İttifaq.Bu mərhələdə daxili gömrük tarifi maneələrinin aradan qaldırılması, ortaq xarici bariyerlərin qoyulması və istehsal faktorların sərbəst dövriyyəsi ilə bərabər, ittifaq içərisində iqtisadi və ictimai siyasətlərin koordinasiya edilib, uyğunlaşdırılması əsas prinsipdir. İqtisadi ittifaq mərhələsində siyasi strategiyaların müəyyən olunmasında, üzv ölkə nümayəndələrindən ibarət olan heyət qərarverici orqan kimi çıxış edir. Lakin icraolunma prosesi hər bir dövlət özü həyata keçirir. İqtisadi İttifaq içərisində tənzimlənən siyasətlər-mal və istehsal faktorları bazarlarında təmin ediləcək integrasiya yalnız gömrük maneələrinin aradan qaldırılması ya da sərmayə və əmək dövriyyəsinin liberallaşdırılması ilə bitmir. Üzv ölkələrin əllərində standartlardan vergitutmaya, müxtəlif subsidiyalara qədər uzanan, bu axınlara maneə törədici siyasət vasitələri qalmaqdadır. Bu səbəblə sözü gedən sahələrdə tənzimləmələr aparılması, təsirləri beynəlxalq səviyyədə görülən ətraf problemləri kimi mövzularda ortaq siyasətlərin izlənilməsi, tək bir ölkənin həll edə bilməyəcəyi böyük miqyaslı texnologiya, elmi araşdırmalar və mənbələrin hərəkətə keçirilməsini tələb edən sahələrdə ortaq layihələrdə olduğu kimi beynəlxalq siyasətlərin izlənilməsi və birlik içində rəqabətli strukturları pozan və monopiliyanı ortaya çıxaran tətbiqlərin qarşısını almağa istiqamətlənmiş siyasətlərdə əməkdaşlığa gedilməsi olaraq sıralana bilər. Bu mərhələylə bağlı verilə biləcək nümunə 1 yanvar 1993-ci ildə adını Maastrixt müqaviləsinə uyğun olaraq Avropa İttifaqı olaraq dəyişdirən Avropa İqtisadi birliyidir.

2. Valyuta İttifaqı.Bir qrup ölkənin milli valyuta məzənnələrinin dəyərlərini sabit valyuta kursu ilə bir-birinə bağladlıqları və ittifaq xaricindəki ölkələrə qarşı valyutalarını sərbəst şəkildə müəyyən edə biləcəkləri bir sistemdir. Valyuta İttifaqı valyuta məzənnələrində birliyin təmin olunmasını, kapital dövriyyəsinə qoyulan

bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını, üzv ölkələr arasında valyuta dönərliliyinin təmin olunmasını, valyuta dönərliliyinin tam təmin olunması xüsusunda zəmanət verilməsinin və milli valyutaların konvertasiya olunmasında hər cür bank xərclərinin aradan qaldırılmasını tələb edir.

Bəzi tədqiqatçılar son mərhələnin Siyasi İttifaq olduğunu qeyd etməkdədirlər. Beləki, ölkələrin pul və maliyyə siyasətinin uyğunlaşdırılması onların iqtisadi cəhətdən “tək əldən” idarə olmasına səbəb olacaqdır. İqtisadi məsələlərdə birgə fəaliyyət göstərən birlik, təhlükəsizlik və milli müdafiə kimi mövzularda bir araya gələcəkdir. Bu mərhələni əvvəlki mərhələdən fərqləndirən əsas istiqamət burada milli iqtisadi müstəqilliyin demək olarkı ləğv edilməsi və yerini üst milli bir hakimiyyət formasının tutmasıdır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı.II dünya müharibəsindən sonra dağılmış dünya iqtisadiyyatını bərpa etmək, maliyyə və ticarət sistemini yenidən dirçəltmək məqsədilə Bretton Wuds (1944)” konfransı təşkil olundu. Konfrans zamanı BVF və Dünya Bankının əsası qoyuldu. Konfrans zamanı beynəlxalq ticarət təşkilatının yaradılması müzakirə olunsada, heç bir qərar verilmədi, lakin Tariflər və Ticarət barəsində Baş Saziş (GATT) Havana Xartiyası əsasında 1947-ci ildə imzalanmışdır. Danışıqlar nəticəsində ÜTT quruldu. Ümumdünya Ticarət Təşkilatını yaratmaq barəsində saziş Mərakeşdə 1994-cü ildə 15 apreldə imzalanmışdır. ÜTT rəsmi şəkildə 1995-ci il 1 yanvarda işə başladı. ÜTT-nin qərargahı Cenevrədə yerləşir və hazırda 164 üzvü var (Кирпаев А., 2017: с.23).

ÜTT-nin gömrük siyasəti tarifləri qaldırmamaq və tarif olmayan məhdudiyyətlər tətbiq etmək məqsədi daşıyır. Ölkənin müəyyən mallara vergi dərəcələrini artırmaması üçün tarif öhdəlikləri siyahısında göstərilən qanuni öhdəlik ticarət danışıqları zamanı gömrük vergi dərəcələrinin əlaqələndirilməsi adlanır.

Tətbiq olunan haqq ölkənin öhdəliklərini pozmadığı təqdirdə sərbəst maksimuma qədər artırıla bilər. Bu, ÜTT-nin Tavan nisbəti ilə əlaqələndirilməsidir. Gömrük tarifi üzrə dərəcələrin xətti azaldılması azalma əmsalından istifadə etməklə həyata keçirilir. Bu vəziyyətdə tarif dərəcələri ölkədə

tətbiqi edilən tariflər üzrə orta dərəcə kimi alınır. Gömrük tarif dərəcələri 9 tarif bölməsinə bölünür.

Bu rubrikalar aşağıdakı kimi qəbul edilir (Кираев А. 2017: с.34):

0%, rubrika -1;

0-5%, rubrika -2;

6-10%, rubrika -3;

11-15%, rubrika -4;

16-20%, rubrika -5;

21-30%, rubrika -6;

31-40%, rubrika -7;

41-50%, rubrika -8;

50+%, rubrika - 9.

İEO-lərdə tətbiq olunan tariflər adətən rubrika 3-ə aiddir (6-10%). İnkişaf, əsasən, İEO tərəfindən həyata keçirilən rubrika-5 ə (16-20%) aid olunur. AR-da tətbiq edilən tariflər bölmə 4-ə aiddir (11-15%). Güzəştli tarif dərəcələri adlanan daha uyğun bazar rejimindən istifadə edən ölkələr üçün mövcud tarif dərəcələrindən aşağı tarif dərəcələri.

ÜTT üzvlüyünün faydaları (Acar F., 2013: s.72):

a) ticarət əlaqələrinin davamlı inkişafı, o cümlədən ÜTT-yə üzv ölkələr üçün daha əlverişli şəraitdə dünya bazarlarına çıxmaq və xarici iqtisadi siyasətin şəffaflığı;

b) ayrı-seçkilik ÜTT-nin mübahisələrin həlli mexanizmlərinə tərəfdaşların təzyiqi altında milli maraqların qorunmasını təmin etmək yolu ilə aradan qaldırılacaq;

c) Üzv dövlətlər çoxtərəfli ticarət danışıqlarında və strateji danışıqlarda aktiv iştirak etməklə mövcud olan yeni beynəlxalq ticarətin qaydalarını işləyib hazırlamaqda və iqtisadi maraqlarını həyata keçirmək imkanına sahib olacaqlar.

ÜTT-yə üzvlük potensial itkiləri (Acar F., 2013: s.76):

a) milli bazarlarda artan rəqabətin nəticəsi olaraq rəqabətə davamlı mal və xidmət istehsalının azalmasına uyğunlaşdı;

b) dövlət büdcəsi üzrə gömrüyə aid rüsumlar və vergi daxilolmaları azaldılır və qısa və bəzən orta müddətdə gəlirlər azalır;

(c) tənzimlənən qiymətləri dünya bazarına gətirmək istehlak xərclərini artırır və bunun sosial nəticələri keçid və siyasi cəhətdən kövrək milli hökumətlər üçün təhlükə yaradır;

d) Ticarət liberallaşdırılarsa və təhlükəsiz tədbirlər effektiv şəkildə qurulmasa, daha ucuz xarici malların daxili bazara çıxması üçün şərait yaradılır;

e) Xarici ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətləri qaldırıldı;

f) xidmət sahəsində çox keyfiyyətli və ucuz xidmət göstərənlər;

ÜTT üzvlüyü inkişafda olan ölkələr üçün kifayət qədər faydalı ola bilər.

Beləliklə, ölkəmiz ÜTT-yə üzv olacağı təqdirdə, iş mühiti yaxşılaşacaq və investisiya imkanları artacaq, gömrük və xarici ticarət prosedurları daha şəffaf və asan olacaq, işgüzar xərclər azalacaq, hüquqi baza yaxşılaşdırılacaq, rəqabət və inhisarlar azalacaq, inflyasiya azalacaq. xidmət bazarının inkişafı və investisiyaların artırılması, ixracın genişlənməsi, standartların tələblərinə uyğunluğunu daha effektiv tənzimləmək.

Son olaraq fikrimcə, paraqrafın əvvəlində göstərilən integrasiya mərhələlərini bir-birindən kəskin xətlərlə ayırmaq mümkün deyildir. Müvafiq olaraq bir çox tədqiqatçı da Siyasi İttifaq mərhələsindən danışmamağı üstün tutur, son mərhələni iqtisadi və valyuta ittifaqı olaraq adlandırırlar. Lakin nəzəri kontekstdən Siyasi İttifaq anlayışının da integrasiya mərhələlərinin ən son utopik bir halqası kimi bəhs edilməsində fayda var. Integrasiya prosesinin Siyasi İttifaq mərhələsinə çatması üçün ümumi siyasi və hüquqi dəyərlərin və tətbiqlərin mövcudluğu, mədəni nisbi homogenlik, əməkdaşlıq üçün ortaq hədəf intensivliyi, İqtisadi-Valyuta İttifaqının şərtlərini tənzimləyən ümumi strukturlar və kooperativ mexanizmlər kimi müəyyən əlverişli şərait və iqtisadi yanaşmalar olmalıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanın xarici ticarət əməliyyatlarının normativ-hüquqi təminatı

Müasir keçid mərhələsində bütün dünya ölkələri ticarət əlaqələrini zamanın tələbləri səviyyəsində qurmağa çalışırlar. Bu baxımdan AR-sı 1991-ci il 18 oktyabrda öz müstəqillikqazandıqdan sonra ümumi sahələr üzrə xarici iqtisadi siyasətin əsas istiqaməti olan, beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrinin qurulması və beynəlxalq regional ticarət münasibətlərinin formalaşması mühüm rol oynadı (İsmayılov G., 2006: s.202).

Hal-hazırda dünyanın bütün ölkələrində XİF-in dövlət tənzimlənmə sistemləri mövcuddur ki, yeni müstəqil respublikamızda dünyanın aparıcı təcrübəsinin prinsipləri əsasında tənzimlənmə sistemi yaradılır. Bu sistemlərin hamısı ayrı-ayrı ölkələrdə müəyyən fərqli cəhətlərə malikdir. Xarici iqtisadi fəaliyyət üçün ümumi fəaliyyət prinsipləri mövcuddur. Bunlardan qanunun aliliyi prinsipinə diqqət yetirək (Авдокушин Е.Ф., 2001: с.213).

Bu prinsipə aşağıdakılar aiddir:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin ancaq dövlət qanunlarına əsasən tənzimlənməsi;
- dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün subyektlərinin öz fəaliyyətini həyata keçirərkən dövlət qanunları ilə müəyyən edilmiş qaydalara riayət etmək vəzifəsi;
- dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün subyektlərinin qanuni maraq və hüquqlarının dövlətin tərəfindən müdafiəsi.

Respublikamız müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra özünün milli maraqlarını əsasən əks etdirə bilən ticarət siyasətini formalaşdırmalı olmuşdur. Bunun üçün respublika iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə optimal inteqrasiyasını təmin etmək üçün optimal xarici iqtisadi əlaqələrə sahib olmaq və onlardan praktikada səmərəli istifadə etmək lazımdır. Müasir dövrdə ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində iqtisadi, sosial və siyasi proseslər, həmçinin yeni təməllər

üzərində beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə dərinləşmə, qloballaşma işlərinin güclənməsi, elmi-texniki tərəqqinin də əsasən sürətlənməsi və s. bu kimi köklü keyfiyyət dəyişikliklərini nəzərə almaq çox vacibdir. Bundan əlavə, hazırda dünya üzrə gedən proseslər beynəlxalq iqtisadi integrasiyanı ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün zəruri şərt halına gətirdi. Bu integrasiyanın digər vacib bir cəhəti ondadır ki, iqtisadi sərhədlər dünyada əhəmiyyətini itirir və bütün ölkələr üçün məcburi və eyni olan və tətbiq edildikdə hər kəs üçün faydalı olan standart qanunlardır. Buna görə ölkə iqtisadiyyatının optimal inkişafı üçün zəruri şərt xarici və hətta daxili amillərin dialektik birliyini təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatındakı müasir yerini dəqiq qiymətləndirmək çətindir. Zəngin təbii sərvətlərə (xüsusilə neftə), əmək ehtiyatlarına, məhsuldarlıq qabiliyyətinə və əlverişli coğrafi mövqeyə sahib olsa da, digər tərəfdən keçmiş SSRİ və Azərbaycanda baş verən iqtisadi, siyasi və sosial proseslər müstəqilliyini bərpa etdi. Lakin görülməli tədbirlər nəticəsində vəziyyət nisbətən yaxşılaşdı və inkişaf başladı. (Əliyev A., Şəkəreliyev A., Dadaşov İ., 2003: s.339).

Azərbaycan Respublikasının ticarətinin siyasət sistemində aşağıda göstərilən amillər əsasdır (Əliyev Ş.T., 2015: s.57):

- Ölkənin müstəqil ticarət siyasəti istəyi;
- Ticarət xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq;
- Ticarət siyasətində iştirak edən beynəlxalq qurumların və təşkilatların beynəlxalq ticarət əlaqələrini genişləndirmək və ölkənin milli maraqlarını qorumaq istəyi;
- Dünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmağa hazırlıq, ölkənin mal və xidmətlər ticarətinin bu təşkilatın siyasəti ilə uyğunlaşdırılması, ölkənin təbii ehtiyatlarından və milli qaynaqlarından istifadədə ticarət əlaqələrinin inkişafı və ticarətdə milli maraqların qorunması;
- Azərbaycanın xarici siyasəti, beynəlxalq ticarət əməliyyatları, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə də çevik siyasətin həyata keçirilməsi;
- Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində və əməkdaşlığında fəal iştirakının təmin edilməsində ticarətin rolunun artırılması;

- Ticarət siyasətini inkişaf etdirmək və ölkənin istehlak mallarına tələbatını ödəmək və iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün milli istehsalın təşviqi;

- Ticarətin inkişafı üçün bu sahəni tam liberallaşdırmaq, sərbəst ticarət əməliyyatlarını genişləndirmək üçün əlavə tədbirlər təşkil etmək və dövlət proqramlarının hazırlanması və qəbul edilməsi siyasətini gücləndirmək və s.

Xarici ticarət əməliyyatlarının uğuru əsasən onun elementlərindən asılıdır: əsas şərtlər, valyuta və maliyyə, nəqliyyat və s. şərtlərin dəqiq işlənməsi ilə təyin olunur. Xarici ticarət əməliyyatlarının əsas şərtləri ilk növbədə beynəlxalq müqavilələrlə (əsasən ticarət sazişləri) möhkəmlənir. Beynəlxalq ticarət münasibətlərini tənzimləyən hüquqi tənzimləmələr bütün ölkələrdə qəbul edilmişdir. Məsələn, bu normalar Fransa, Almaniya, ABŞ və İsveçrədəki Ticarət Məcəlləsindədir. İngiltərədə beynəlxalq ticarətlə bağlı xüsusi qanun qəbul edildi (1974-cü il alqı-satqısı haqqında qanun bu ölkədə beynəlxalq əmtəə ticarətini tənzimləyən yeganə qanundur) (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H., 2008: s.249).

Dünya ticarəti praktikasında xarici ticarətdə alqı-satqı əməliyyatlarınınm tənzimlənmə prosesi əsas olaraq aşağıda göstərilən mənbələrin üstündə tətbiq edilir:

- BMT Konvensiyası-1980-ci il, Malların alqı-satqısı üçün müqavilələr haqqında;

- BMT Konvensiyası-1971, Malların beynəlxalq alqı-satqısmda iddia müddətləri haqqında;

- 1985- ci il-Mallar üzrə beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinə tətbiq olunan hüquqların barəsində Konvensiya;

- Digər ikitərəfli və çoxtərəfli müqavəyələr.

Azərbaycan rezidentləri və müəssisələri XİF-lə məşğul olduqları zaman, sənədlər arasında “Malları beynəlxalq alqı-satqısı üzrə müqavilələr barəsində BMT Konvensiyası (Vyana konvensiyası) praktik və nəzəri cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Vyana üzrə olan konvensiya özlüyündə, mühüm məqsədlər kimi mallar üzrə beynəlxalq alqı - satqı bağlamaları beynəlxalq normalarm məcmusu üçün

vahid hüquqi rejim yaradılmasını müəyyənləşdirir. Hazırda Konvensiyaya 30-dan çox dövlət qoşulub.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiya olunmasında, idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi sayəsində hüquqi baza mühüm rol oynayır. Bir sözlə, idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi üçün ölkəmizdə hüquqi baza yaranmış, XİF-i tənzimləmək üzrə Milli Məclis tərəfindən müvafiq qanunlar qəbul edilmiş, prezident fərmanları imzalanmış, sərəncamlar verilmiş, Respublika Nazirlər Kabineti tərəfindən müvafiq normativ-hüquqi sənədlər qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası global dünyanın bir hissəsi olduğu üçün bu hərəkətlər respublikamızın iqtisadi səviyyələrinin beynəlxalq idxal-ixrac əməliyyatları üçün də etibarlıdır. Bununla yanaşı, idxal və ixrac əməliyyatlarının milli qanunlarla tənzimləndiyini də nəzərə almamaq lazımdır. Bu o deməkdir ki, idxal-ixrac əməliyyatları Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi qaydaları ilə tənzimlənir. Normativ-hüquqi hərəkətlərin iyerarxiyasına aiddir:

- Konstitusiya;
- Gömrük Məcəlləsi;
- Qanunlar;
- Prezident Fərmanları;
- Nazirlər Kabineti üzrə Qərarlar;
- Gömrük işini aparan mərkəzi icra hakimiyyətinin (DGK) aktları.

Bu hərəkətlərin hər biri idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində xüsusi yerə və ağırlığa malikdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkədə ən ali hüquqi qüvvədədir. Azərbaycan Respublikasındakı qanunvericilik sistemin əsasını təşkil edir və bütün digər qanuni tənzimləmələrlə uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemi Roma-Alman hüquq sisteminə daxil edildiyi üçün hüquq sistemi də kodlaşdırılır. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Qanunu 1997-ci il 10 iyunda qəbul edilmişdir. Bu məcəllə, gömrük ilə yanaşı, xarici iqtisadi fəaliyyət üçün də rəhbər prinsipləri müəyyənləşdirmişdir. İdxal-ixrac əməliyyatları birbaşa gömrükdədir və həmin əməliyyatlar gömrük məcəlləsilə tənzimlənir. Lakin burada belə qeyd etmək olar ki, idxal-ixrac əməliyyatları milli

qanunvericilikdə yalnız Gömrük Məcəlləsi ilə deyil də, həm də digər məcəllələrlə tənzimləmə (Məsələn: Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi) bilər. Hazırda isə AR-sı Dövlət Gömrük Komitəsi beynəlxalq tələblərə cavab verən yeni gömrük məcəlləsinin üzərində iş aparır. Çünki mövcud məcəllə beynəlxalq birliyə integrasiya olunma prosesində müvafiq fəaliyyət mexanizminə malik deyil.

Xarici ticarət üzrə əməliyyatları tənzimləyən milli normativ-hüquqi tənzimləmə iyerarxiyasına qanunlar, Prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və Dövlət Gömrük Komitəsinin normativ-hüquqi sənədləri əməl olunur. Cümhuriyyət müstəqillik qazandıqdan bəri idxal-ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə bu aktlar həmin dövrün xüsusiyyətlərinə görə bu əməliyyatları tənzimləyən qanunlar kimi qəbul edilmişdir. Vaxt və şəraitdən asılı olaraq, həmin ərazidə mövcud münasibətlərin həllini sürətləndirmək üçün dəyişdirilə və ya xitam verilə bilər. Sadə bir nümunə olaraq ölkənin ümummilli lideri Heydər Əliyevin bu sahədə imzaladığı fərma və aktlara baxaq.

15 iyun 1992-ci ildə “AR-da XİF-in dövlətin tərəfindən tənzimlənməsini təkmilləşdirmək tədbirləri haqqında” akt imzalanmışdır.

10 yanvar 1994-cü ildə “AR-da xarici ticarətdə səmərəliliyini artırmaq tədbirləri barəsində” akt imzalanmışdır.

5 iyun 1994-cü ildə “AR-da xarici ticarətin sərbəstləşməsi haqqında” fərman qüvvəyə minmişdir.

6 iyun 1996-cı ildə “AR-da xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında” fərman ölkə Prezidenti tərəfindən imzalanmışdır.

8 iyun 1997-ci ildə “AR-da xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında” fərman qüvvəyə minmişdir. Bu fərmanların hər birinə nəzər yetirsək, onların ixrac olunduqda idxal-ixrac əməliyyatlarında rahatlıq təmin etdiyini görə bilərik. Ancaq bu sahədə münasibətlərin sonrakı dəyişiklikləri onların inkişafına və yeni münasibətlərə uyğunlaşmasına səbəb oldu. Bu mənada, mövcud idxal-ixrac münasibətlərini tənzimləyən Prezidentin 1996-cı il 6 avqust tarixli 609 nömrəli fərmanı, mövcud idxal-ixrac əməliyyatlarını tənzimləyən hərtərəfli və təsirli normativ-hüquqi tənzimləmə kimi qəbul edilə bilər (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.,

2008: s.249). Bu akt və fərmanlar zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğramış və əlavələr edilmişdir.

23 iyul 1999-cu ildə “AR-nın Prezidenti tərəfindən AR-da ticarəti tənzimləmək sahəsində əlavə tədbirlərin haqqında” fərman imzalanmışdır. Bu fərman Respublikamızda xarici ticarətin dövlətin tərəfindən tənzimlənmə prosesini təkmilləşdirmək, ixracın potensial sahəsini genişləndirmək, ölkənin iqtisadiyyatını dünyanın təsərrüfatına inteqrasiyasını sürətləndirmək, isehlakçı hüquqlarını qoruma mühitini yaratmaq və daxili bazarlarda sağlam rəqabəti təmin etmək məqsədiylə imzalanmışdır.

1999 və 2002-ci illəri üzrə AR-da xarici iqtisadi ticarətin inkişafının aparılması və həmin sahələrdə müəyyən tədbirlərin görülməsi barədə “Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır. Bu proqramın məqsədi strateji işlər görmək və onlara nail olmaqdan ötrü keçid dövrünə uyğun gələn ticarət sferasında mühüm istiqamətləri müəyyənləşdirmək idi. Proqramda əsas məqsəd ticarəti maksimum sürətdə liberallaşdırmaq, onu əsas iqtisadi inkişaf sahəsində olan tələblərə müvafiq şəkildə tənzimləmə mexanizmini müəyyənləşdirmək və ticarət siyasətini formaya salan ümumi dövlət strukturlarının fəaliyyət istiqamətini ticarət sektorunda olan problemləri həll etməyə yönəltməkdir (<http://www.e-qanun.az/>, 2019).

2017-ci il 22 fevral tarixində ölkə Prezidenti cənab Əliyev İlham tərəfindən "AR-nın Rəqəmsal Ticarət Mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirmək və xarici ticarət fəaliyyətini genişləndirmək üçün əlavə tədbirlər haqqında" fərman imzaladı. Bu sərəncam ölkəmizin şaxələndirilmiş nəqliyyat və logistika imkanlarından və nailiyyətlərindən səmərəli istifadə etməklə ixrac potensialını artırmaq və sərhədsiz ticarətin, o cümlədən elektron ticarətin genişləndirilməsini zəruri edir.

4 mart 2016-cı ildə ölkənin Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən, 1853 nömrəli “Gömrük strukturunda islahatları davam etdirmək haqqında” sərəncam imzalanmışdır. Həmin ilin 16 mart tarixində 1897 nömrəli “İqtisadiyyat və milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə də Strateji yol xəritəsi üzrə istiqamətlər” barəsində sərəncam imzalanmışdır. Bu sərəncamlara və başqa hüquq aktlarına müvafiq, ölkəmizin Prezidenti 21 dekabr 2018-ci ildə nəqliyyat və mal vasitələrinin gömrük

sadələşdirilməsi və rəsmiləşdirilməsinin, elektron gömrük xidmətinin gücləndirilməsi məqsədi ilə “Yaşıl Dəhliz” sistemi, həmçinin beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq mövcud olan başqa sistemlərin yaradılması və digər istiqamətlər üzrə müvafiq olan tədbirlərin həyata keçirilməsi işləri görülmüşdür. (<https://customs.gov.az/> - 2019).

Ümumiyyətlə, əksər ölkələrin qanunvericilik sistemi eyni münasibətləri tənzimləyən milli tənzimləmələrdən üstün beynəlxalq normativ hüquqi tənzimləmələrin prioriteti olsa da, praktikada bu cür fikirləşmək olar ki, milli qanunvericilik xarici ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsində beynəlxalq qaydalardan daha çevik və üstündür.

2.2. Xarici ticarət əməliyyatlarının əmtəə strukturunun və coğrafiyasının təhlili

İqtisadi tədqiqatlar göstərir ki, gələcəkdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı iqtisadi əlaqələrdən çox asılı olacaqdır. Azərbaycan coğrafi ərazisinə görə siyasi və iqtisadi münasibətlər mənafeələrinin kəsişmə nöqtəsində yerləşir. Respublikamızın daxili bazarını qorumaq, idxal-ixrac əməliyyatlarına nəzarət isə iqtisadi suverenlik və bu suverenliyin təhlükəsizliyinə təminat, ümumilikdə isə gömrük siyasətinin reallaşdırılmasında Azərbaycanın gömrük orqanları üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Ölkənin xarici ticarətdə dövriliyinin idxal və ixrac və idxal edilən mallar üzrə miqdar və dəyər vahidilə ifadəsindən, habelə idxal və ixracın coğrafi istiqamətindən (“mal-ölkə”, “ölkə-mal”) ibarətdir.

Müasir şəraitdə beynəlxalq ticarətin aparılması ayrı-ayrı əmtəə bazarlarının bir-birilə qarşılıqlı münasibəti nəticəsində fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə dünya bazarı əmtəə növ tərkibinə görə seqmentlərə ayrılır. Dünya bazarında əmtəə bazarlarından hər hansı biri oliqopolistik (oliqopoliya-bazarda olan satıcıların öz hərəkətlərini qiymətləndirmə vəziyyətidir) struktura kimi formaya düşür və bir çox böyük istehlakçı firmalar hakim mövqeyə malik olur. Göstərilən strukturalar beynəlxalq əmtəə müqavilələləriylə idarə edirlər. Həmçinin hər bazar başqa

bazarlarla birlikdə qarşılıqlı əlaqə və təsirə malik olurlar, həm də rəqabətli münasibətlərə əsasən ümumi dünya məkanı qururlar.

Ümumiyyətlə dünya bazarları mürəkkəb strukturaya malik sistemlərdir. Amma onu 2 böyük struktura ayırmaq mümkündür. 1-ci struktura-institusional təşkilatı prinsip ilə bağlıdır. Bu sistemdə bazardakı prosesləri idarəetmək üçün isntitutlar formalaşır və beynəlxalq təşkilatlar əsas rola malik olurlar. 2-ci struktur əsas əhəmiyyətə malik olan bir strukturdur. Və bazarların məhsullara və ayrı-ayrılıqda məhsulların istehlak xüsusiyyətlərinə əsasən fəqlənirlər. Sadalanan meyara əsasən iri əmtəə növünə uyğun olaraq bazar sistemi aşağıdakı şəkildə təsnif olunur:

- yanacaq-energetika və xammal;
- maşın və avadanlıqlar;
- metallar, kimya, meşə materialları;
- ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatında xammal;
- istehlak olunan sənayeyə aid mallar.

Xarici ticarətdə fiziki həcm isə daimlik təşkil edən qiymətlərlə hesablanır. Onun əsasında müqayisəli qiymətlərlə xarici ticarətin real dinamikası müəyyən olunur (Qəribov A., Əzizov A., Əhmədova S., 2017: s.13).

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının potensial cəhətdən güclənməsi, reallaşdırılan diversifikasiya siyasəti, müasir texnologiya sistemlərinə əsaslanan və rəqabət qabiliyyəti ilə məhsul istehsala buraxan çoxlu müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi təbiidir ki, ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrində də müsbət meylləri istiqamətləndirib. Ümumiyyətlə, xarici ticarət əlaqələri üzrə coğrafiyasında genişlənmə olmuşdur, həm də ticarətdə əmtəə strukturası təkmilləşib. Ölkə üzrə xarici ticarətin coğrafiyası müasir zamanda mövcud regional qruplarda bir sıra xüsusiyyətlərin ortaya çıxması və daha geniş ərazini əhatə etməsi ilə xarakterizə olunur. Xarici ticarətin inkişaf dinamikası və meyllərinin hərtərəfli öyrənilməsi vaxtı ixrac və idxal əməliyyatlarını apararkən ölkənin coğrafi quruluşunu araşdırmaq vacibdir. Xüsusilə ixracı nəzərə alaraq xarici ticarət coğrafiyası xarici ticarət əlaqələrində prioritet sayıla bilər. Aşağıda göstərilən qrafik və cədvəllərdə

AR-nın son illərdəki xarici ticarətində dinamikanı göstərən məlumatlar təqdim olunur. 2019-cu ildə (yanvar və sentyabr ayları üzrə) AR-nın fiziki və hüquqi şəxsləri dünya üzrə 190 ölkənin tərəfdaşlarıyla ticari əməliyyatlar aparmış, 117 ölkəyə müxtəlif növ məhsullar istehsal edilmiş və 181 ölkədən isə idxal əməliyyatları aparılmışdır.

Cədvəl 3: 2019-cu il yanvar-sentyabr ayları üçün xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (mln ABŞ dollar ilə)

Aylar	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo	Yanvar ayına %-lə nisbətə
Yanvar	23,027	12,794	10,233	25,604	100
Fevral	30,049	18,723	11,325	73,972	130
Mart	23,024	13,325	96,984	36,272	100
Aprel	40,313	26,054	14,259	11,794	175
May	28,150	15,311	12,839	2,472	122
İyun	25,393	13,585	11,808	1,777	110
İyul	37,017	22,882	14,134	8,747	165
Avqust	22,024	12,521	9,502	3,019	95
Sentyabr	23,397	13,463	9,934	3,529	101

Mənbə: <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/statistics-bulletin/> Dövlət Gömrük Komitəsi

Gömrük orqanları vasitəsilə qeydiyyat aparılan, ancaq gömrük rəsmiləşdirilmə prosesi tam başa çatdırılmayan ixrac edilən təbii qaz və xam neftin statistik qiymətləndirilən dəyəri nəzərdə tutulmaqla 2019-cu ildə yanvar-sentyabr aylarında ölkədə xarici ticarət dövriyyəsi 24837,2 mln. ABŞ dolları olmuşdur. İxracın dəyəri 14459,2 mln. ABŞ dolları, idxalın dəyəri isə 10378,0 mln. ABŞ dolları olmuş və nəticədə 4081,2 mln. dollarlıq müsbət saldo əmələ gəlmişdir. 2018-ci ilin həmin ayları ilə müqayisə etsək xarici ticarətin dövriyyəsi faktiki qiymətlər ilə 7,2 (real ifadədə 1,4%), idxal 3,4 %, ixrac 0,3% artmışdır (Cədvəl 3).

İndi isə 2014 və 2018-ci illər üçün xarici ticarətdə baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirək. 2014-cu ilin açıqlanan yekununa əsasən, AR-nın xarici ticarətinin dövriyyəsində nəticə 31,016 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur. Malların idxal həcmi

9,187 mlrd dollar, ixrac dəyəri isə 21,828 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldo isə 12,640 mlrd. dollar olmuşdur. 2018-ci il yanvar/noyabr ayları üzrə müqayisədə isə xarici ticarət dövriyyəsində 2.3% artım olmuş, real ifadədə 2.2 %, həmçinin ixrac 0.3%, idxal isə 5.6% faiz azlıq təşkil etmişdir. Həmin dövlər ərzində ölkədən 1781.1 mln. dollarlıq qeyri neft-qaz məhsullarının ixracı olmuşdur ki, bu 2018-ci il üçün həmin dövrə nisbətə faktiki qiymətlər əsasında 16.3%, real ifadəylə isə 10.3% çoxdur. Aşağıdakı cədvəldə 2014-2018-ci illər üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasına nəzər yetirək (Cədvəl 4).

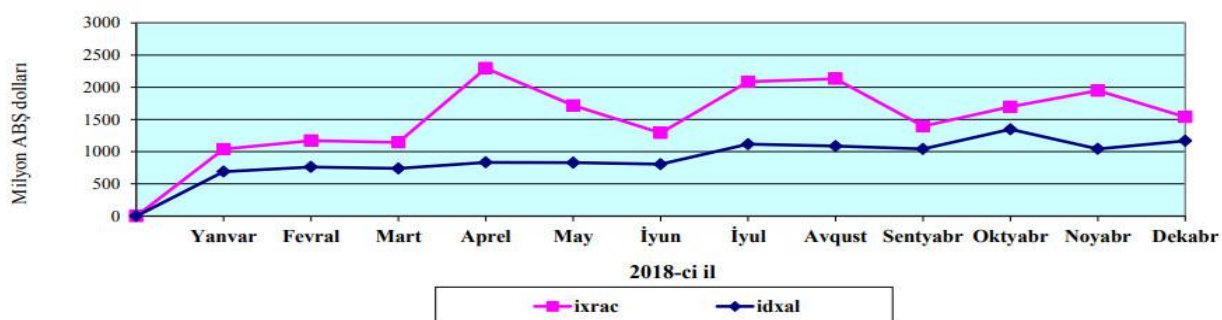
Cədvəl 4: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (2014-2018-ci illər üçün)

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə		
	Ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac	Saldo	Ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac
2014	31,016.3	9,187.7	21,828.6	12,640.9	94.1	85.4	98.0
2015	21,945.7	9,217.7	12,729.2	3,522.4	104.4	99.6	106.4
2016	21,946.8	8,489.2	13,457.7	4,968.4	112.8	89.4	129.5
2017	24,103.4	8,783.5	15,320.1	6,536.8	85.3	83.7	86.2
2018	30,923.7	11,466.0	19,458.8	7,993.7	96.2	100.1	93.4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2019

Aşağıdakı qrafikdə 2018-ci il üçün ixrac və idxal əməliyyatlarının inkişaf dinamikası qurulmuşdur. Bu qrafik 2018-ci il yanvar/dekabr aylarında idxal və ixracda əldə edilən göstəricilər əsasında tərtib olunmuşdur (Qrafik.1).

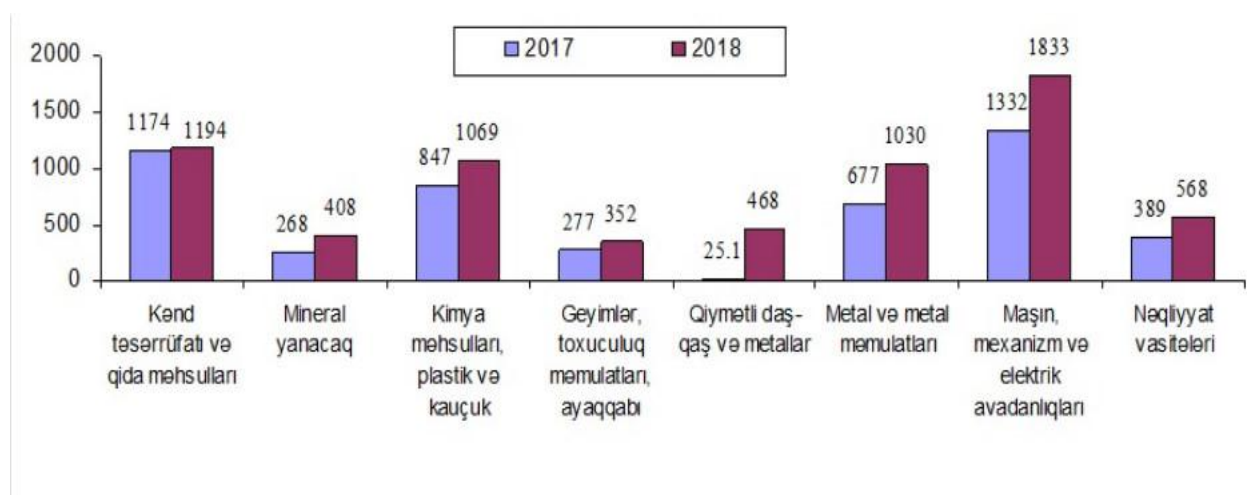
Qrafik 1: 2018-ci il yanvar/dekabr ayları üzrə idxal/ixrac əməliyyatlarının dinamikası

Mənbə: AR-sı Xarici ticarətinin gömrük statistika komitəsinin Hesabat dövrü, 01.01.2018-31.12.2018, s.12

2018-ci ildə idxalda əmtəə strukturu üçün əsas yerləri mexanizmlər, elektrik avadanlıqları və maşınlar tutmuşdur. Göstərilən hesabat müddətində ümumi idxalda 23.2 %-i (2017-ci il üçün həmin dövrlərdə 21.6 %) həmin mal qruplarına daxil edilən əmtəələrin hesabına təmin edilmişdir. İdxalda əmtəə strukturunda olan mühüm dəyişikliklər istehlak mallarının xüsusi çəkisinin azalmasına səbəb olmuşdur. Amma investisiya və istehsal təyinatlı əmtəələrin payında artım müşahidə olunmuşdur. 2018-ci il üçün həmin dövrlər ərzində geyim və ev təsərrüfatı qida istehlakı üzrə əmtəələrin ümumi idxalı 19.6 % olub. Ancaq 2017- il üçün həmin göstərici 23.5 % artımla olmuşdur. Mexanizm, maşın, kimya sənayesinin məhsul və məmulatları, metal məmulatları və metal, elektrik avadanlıqlarının, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin idxalda əsas çəki 52.5 %-dən 57 %-ə yüksəlmişdir (Qrafik .2).

Qrafik 2: İdxalın əmtəə strukturu, mln. Dollar

Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/az/english-2018-ci-ilin-yanvar-sentyabr-aylari, 2018>

2014-2018-ci illər arasında idxalın əmtəə strukturuna diqqət yetirsək görürük ki, idxal olunan mallarda ildən-ilə gəlirlərdə həm artım, həm də azalma müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 5).

Cədvəldən görünür ki, 2018-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən idxalın əmtəə strukturunda artım görünmüşdür. 2014-cü ilə nisbətdə kimya sənayesi məhsullarında, bitki mənşəli məhsullarda, müxtəlif sənaye məhsullarının, heyvan

mənşəli məhsulların idxalında artım müşahidə edilmişdir. 2018-ci ildə sadlanan məhsullara tələbat daha çox olmuşdur.

**Cədvəl 5: Əsas malların idxalı üçün əmtəə strukturu (mln. ABŞ dollarıyla):
(2014-2018)**

Nö	Mal adı	2014(100%)	2015(2014 %lə nisbətə)	2016(2014 %lə nisbətə)	2017(2014 %lə nisbətə)	2018(2014 %lə nisbətə)
1.	Heyvan və heyvan mənşəli məhsullar	14,9	13,6(91)	17,6(118)	25,5(171)	27,8(186)
2.	Bitki mənşəli məhsullar	42,7	45,79(107)	59,2(138)	55,9(131)	56,0(131)
3.	Heyvan mənşəli yağlar və bitki yağları	88,1	83,89(95)	144,19(163)	148,39(168)	140,8(159)
4.	Mineral məhsullar	44,8	21,8(48)	33,0(73)	41,7(93)	76,6(171)
5.	Kimya sənaye məhsulları	72,0	70,5(97)	71,1(98)	83,19(115)	97,69(135)
6.	Plastik kütlələr (rezin və kauçukdan hazırlanan məhsullar)	30,0	25,9(86)	37,6(125)	42,7(142)	48,2(160)
7.	Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	25,8	24,6(95)	20,1(77)	18,6(72)	25,8(100)
8.	Quru nəqliyyatı vasitələri, üzən nəqliyyatın vasitələri uçan aparatlar	81,0	70,5(87)	78,7(97)	59,8(73)	81,8(100.5)
9.	Müxtəlif sənaye malları	19,1	20,1(105)	27,8(145)	23,3(121)	29,7(155)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Son beş ildə ixrac əməliyyatlarında müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Qeyri-neft məhsullarının ixrac əməliyyatlarında son illərdə artım müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 6).

Aşağıdakı Cədvəldən göründüyü kimi ötən illərə nisbətə ixracın əmtəə strukturunda bitki mənşəli məhsullar, plastik kütlələr (rezin və kauçukdan hazırlanan məhsullar), Quru nəqliyyatı vasitələri, üzən nəqliyyatın vasitələri uçan aparatlar müxtəlif sənaye mallarında artım müşahidə olunmuşdur. Digər ixrac mallarında cüzi artım olmuşdur.

**Cədvəl 6: Əsas malların ixracı üçün əmtəə strukturu (mln ABŞ dollarıyla):
(2014-2018)**

№	Mal adı	2014(100 %)	2015(2014 %lə nisbətə)	2016(2014 %lə nisbətə)	2017(2014 %lə nisbətə)	2018(2014 %lə nisbətə)
1.	Heyvan və heyvan mənşəli məhsullar	218,2	127,2 (58)	134,5(61)	153,1(70)	194,5 (89)
2.	Bitki mənşəli məhsullar	33,1	33,5 (101)	38,6(116)	51,8(156)	58,5(176)
3.	Heyvan mənşəli yağlar və bitki yağları	19,03	15,3 (80)	17,1(89)	17,0(89)	16,8(88)
4.	Mineral məhsullar	201,9	112,0(55)	123,0(60)	139,1(68)	179,2(88)
5.	Kimya sənaye məhsulları	76,11	79,9(104)	55,8(73)	79,56(104)	78,1(102)
6.	Plastik kütlələr (rezin və kauçukdan hazırlanan məhsullar)	15,7	11,2(71)	99,6(174)	102,5(179)	119,2(180)
7.	Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	63,6	59,2(93)	39,0(61)	50,4(79)	64,6(101)
8.	Quru nəqliyyat vasitələri, üzən nəqliyyatın vasitələri uçan aparatlar	7,0	2,4(30)	6,7(86)	11,5(160)	9,3(134)
9.	Müxtəlif sənaye malları	1,7	1,3(70)	1,8(136)	2,4(136)	1,8(101)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/> Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Həmin hesabat dövrü üçün idxalın coğrafi strukturuna diqqət etsək görürük ki, ciddi dəyişikliklər olmamışdır (Cədvəl 7).

Cədvəl 7: Ticarət dövriyyəsində əsas ölkələr

Ticarət dövriyyəsində əsas ölkələr		
Ölkə adı	mln ABŞ dolları	Ümumi dövriyyə ürə nisbətə %-lə
Cəmi	30 923 602.59	100
İtaliya	6 219 861.08	20.11
Türkiyə	3 402 846.09	11.00
Rusiya	2 550 906.07	8.25
Almaniya	1 440 760.28	4.66
İsrail	1 334 729.82	4.32
Çin	1 310 246.92	4.24
Çexiya	1 045 802.03	3.38
Hindistan	922 477.70	2.98
ABŞ	858 627.55	2.78
Ukrayna	828 536.70	2.68
Fransa	624 722.14	2.02
Digər ölkələr	7 584 741.89	24.53

Mənbə: AR-sı Xarici ticarətinin gömrük statistikası komitəsinin Hesabat dövrü, 01.01.2018-31.12.2018, s.23

2018-ci ildə 3-rüb ərzində Aİ-dan idxal 21.1 % (bu göstərici 2017-ci ildə 21.5 % olmuşdur), MDB ölkələrindən isə idxal 25% (2017-ci il üçün 26.2 %) olmuşdur. 2017-ci ildə 2018-ci ilə nisbətən cüzi miqdarda artım hiss olunur. İxrac əməliyyatlarında ilk yerləri 2018-ci üzrə MDB dövlətləri təşkil edir. Ümumi göstərici 1 138 217.03 min ABŞ dolları və ya 5.85% olmuşdur.

Hesabata əsasən Rusiya ilə 665 741.42 min ABŞ dolları və ya 3.42%, Ukrayna ilə 358 738.44 min ABŞ dolları və ya 1.84%, Qazaxıstan ilə 46 644.27 min ABŞ dolları və ya 0.24%, Belarus ilə 22 902.84 min ABŞ dolları və ya 0.12% təşkil etmişdir.

Cədvəl 8: İdxalda və ixracda əsas ölkələr

İdxalda əsas ölkələr			İxracda əsas ölkələr		
Ölkələr	Min ABŞ dolları	Ümumi ixraca nisbətən %-lə	Ölkələr	Min ABŞ dolları	Ümumi ixraca nisbətən %-lə
İtaliya	5879775.32	30.22	Rusiya	1 885 164.65	16.44
Türkiyə	1825981.48	9.38	Türkiyə	1 576 864.61	13.75
İsrail	1310824.50	6.74	Çin	1 196 673.46	10.44
Çexiya	938 384.00	4.82	Almaniya	659 912.85	5.76
Hindistan	819 538.34	4.21	ABŞ	527 168.89	4.60
Almaniya	780 847.43	4.01	İsveçrə	512 947.93	4.47
Tayvan	714 186.05	3.67	Ukrayna	469 798.26	4.10
Rusiya	665 741.42	3.42	İran	414 801.00	3.62
Kanada	601 175.99	3.09	Yaponiya	383 889.66	3.35
İndoneziya	597 517.39	3.07	İtaliya	340 085.76	2.97
Portuqaliya	528 717.60	2.72	Böyük Britaniya	263 718.56	2.30
Gürcüstan	485 346.62	2.49	Koreya respublikası	226 639.52	1.98
Fransa	441 672.09	2.27	Fransa	183 050.05	1.60
İspaniya	396 368.11	2.04	Belarus	180 762.68	1.58
Ukrayna	358 738.44	1.84	Qazaxıstan	174 145.05	1.52
Digər ölkələr	3 113 817.73	16.01	Digər ölkələr	2 469 347.15	21.52

Mənbə: AR-sı Xarici ticarətinin gömrük statistikası komitəsinin Hesabat dövrü, 01.01.2018-31.12.2018, s.23

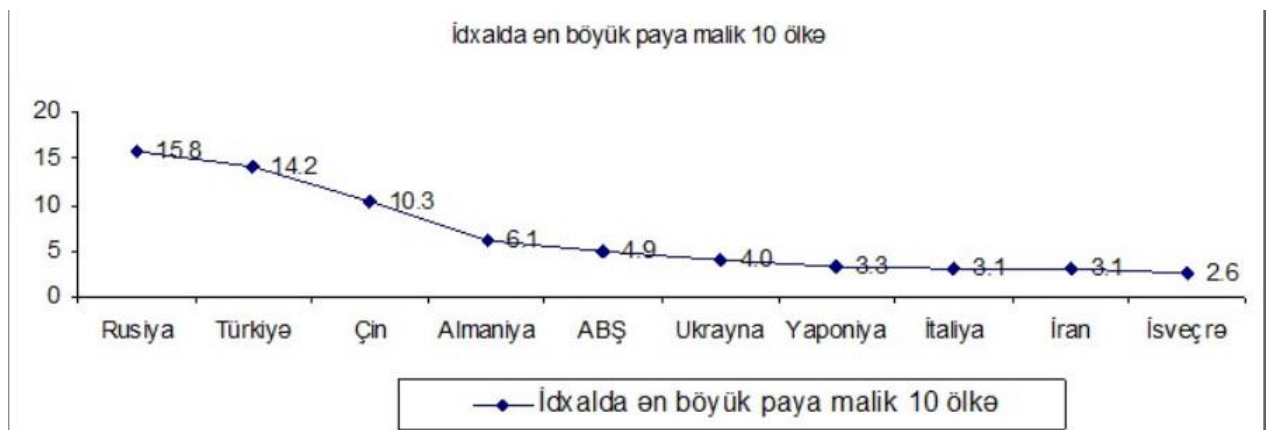
Avropa İttifaqı ölkələri üzrə ixrac əməliyyatlarının cəmi 10 579 024.14 minABŞ dolları və 54.37% təşkil etmişdir. İdxal əməliyyatlarında MDB ölkələrinin ümumi payı 2 862 139.67 min ABŞ dolları və ya 24.96%, Avropa

İttifaqı ölkələri üzrə isə 2 328 676.89 min ABŞ dolları və ya 20.31% təşkil etmişdir.

Ölkəmizə idxal olunan məhsulların ümumi dəyərin 16.7%-i Rusiyanın 12.0%-i Türkiyənin, 9.8%-i İsveçrənin, 9.6%-i Çinin, 5.8%-i ABŞ-ın, 5.1%-i Almaniyanın, 3.5%-i Ukraniyanın, 3.4%-i İranın, 3.2%-i Kanadanın, 2.7%-i İtaliyanın, 2.4%-i Avstraliyanın, 1.8%-i Fransanın, 1.7%-i Birləşmiş Krallığın, birgə 1.6 % olmaqla Qazaxıstan və Yaponiyanın, 19.1%-i isə başqa ölkələrlə aparılmış idxal da əməliyyatlarının payına düşür.

Statistiki təhlildən görünür ki, idxalın coğrafiyasına ümumi baxsaq, yüksək konsentrasiya mövcuddur. 2018-ci il üçün təhlil dövründə ölkəmizin ümumi idxalında əsas hissələrin 67.3%-i 10 ölkəyə məxsusdur. İdxal strukturunda daha yüksək payları olan 3 ölkə-Türkiyə, Çin və Rusiyadır. Birlikdə onların xüsusi çəkisi 40.3% təşkil etmişdir. Böyük paylara malik başqa 7 ölkə isə ümumi idxal üzrə 20 %-ni təmin etmişlər, həmin ölkələr-ABŞ, Ukrayna, Almaniya, İran, İsveçrə və İtaliyadır. (Qrafik 3).

Qrafik 3: 2018-ci ildə ildə ən böyük paya malik 10 ölkə, yükünə görə %-lə

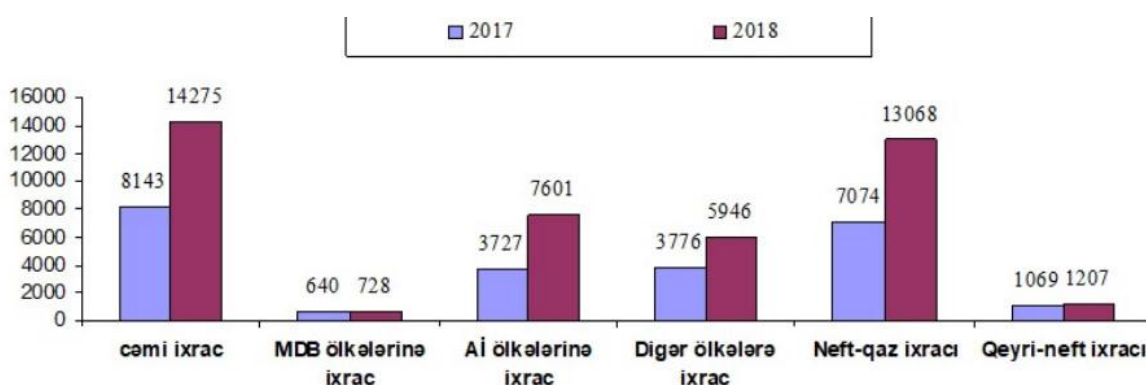
Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/>, 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri

DGK-dan verilən məlumatlara görə (Qrafik 4) isə ixracda 29.5% İtaliya, 13.9% Türkiyə, 6.6% İsrail, 5.2% Hindistan, 5.1% Almaniya, 4.1% Çin, 3.8% İspaniya, 3.6% Rusiya, 3.1% Çexiya, hamısı 2.9% təşkil etməklə Gürcüstan və Fransa, 2.6% Birləşmiş Krallıq, 2.0% Xorvatiya, 1.9% Portuqaliya, 1.8% Ukrayna,

10.9%-ni isə yerdə qalan ölkələrə göndərilən məhsulların dəyəri təşkil etmişdir (<https://customs.gov.az/>, 2019).

Təhlil aparılan hesabat dövrü üçün ixracın 53.2%-i Aİ-qı ölkələrinin, 5.1%-i isə MDB ölkələrinin payına düşmüşdür. Ötən ilki dövrə nisbətə Aİ ölkələrinə ixrac 3,874 milyard dollar və ya 103.9%, MDB ölkələrinə isə 87.5 milyard dollar və ya 13.7% artmışdır. İxracın ümumi artımı 5,994 milyard dollar (97.8%) neft-qaz sektorunun, 138 milyon dollar (2.2%) isə qeyri-neft məhsullarının hesabına yaranmışdır.

Qrafik 4: 2018-ci il üçün ixracın coğrafi və sektorlar üzrə strukturu

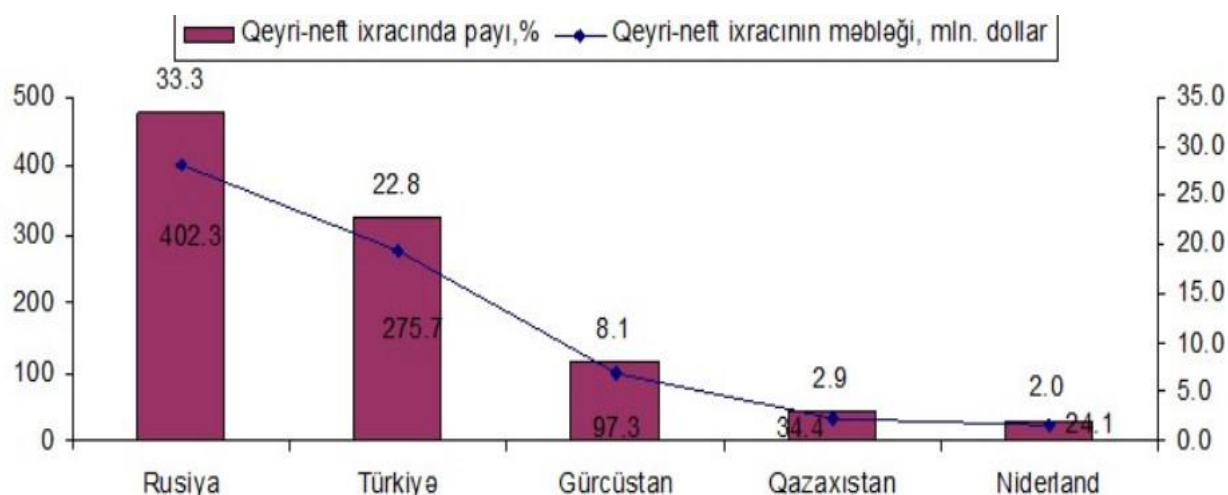

Mənbə:<https://bakuresearchinstitute.org/>, 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri

Ümumi olaraq təhlil edilən 2018-ci ildə ixracda neft-qaz sektorunda 91.5% təşkil etmişdirsə bu 2017-ci ildə 86.9% olmuşdur. Qeyri-neft məhsullarında isə ixrac 8.5% təşkil etmişdir, bu nəticə 2017-ci ildə 13.1% olmuşdur və nəticədə 2018-ci illə nisbətə artım deməkdir. İdxalın coğrafi cəhətdən ixracın da konsentrasiyasına diqqət etsək kifayət qədər yüksək nəticənin olduğunu görürük. Bu dövrdə ölkəmizin xarici tərəfdaşı olan 176 ölkədən 10-u ümumi ixracın 71.6%-ni təmin etmişdir. Türkiyə, İtaliya və İsrailin (ilk 3 ölkə) payına isə 42% düşmüşdür.

Həmin dövrdə qeyri-neft sektorunda əsasən ixracın 56.1%-i (678 milyon dollar) Türkiyə və Rusiyanın payına düşmüşdür. İlk 5 ölkə payına isə ölkəmizin ümumi ixracının 69.1 %-i düşmüşdür. Niderlandı istisna etməklə qalan 4 ölkələr isə respublikamızla qonşu olan dövlətlərdir (Qrafik 5).

Qrafik 5: Qeyri neft ixracının coğrafi strukturu, mln.dollar

Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/>, 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri

Qeyri neft-qaz məhsullarının ixrac dəyərində 34.95% Rusiya, 20.4% Türkiyə, 9.2% İsveçrə, 8.5% Gürcüstan, 2.6% Ukrayna, 2.2% İtaliya, 2.0% Çin, 1.9% Yuanıstan, hər biri 1.3% olmaqla İran, Niderland, Qazaxıstana göndərilən malların hesabına artım olmuş və üstünlük təşkil etmişdir.

Son 5 ildə xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi quruluşunun statistik göstəricilərinə nəzər salaq. 2014-2018-ci illər üzrə idxalın coğrafi quruluşuna diqqət edək (Cədvəl 9):

Cədvəl 9: 2014-2018-ci illər üzrə idxalın coğrafi quruluşu, mln ABŞ dolları ilə

Coğrafi regionlar	2014	2015	2016	2017	2018
Avropa	505,1	501,9	452,8	431,9	549,7
Asiya	322,4	309,2	317,9	339,4	474,8
Amerika	87,9	106,5	71,3	99,1	98,7
Afrika	70,1	13,2	19,2	24,5	18,2
Okeaniya	25,7	26,6	48,0	52,8	48,4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldən idxalın coğrafi quruluşuna diqqət etsək 2018-ci ildə 2014-cü ilə nisbətdə Avropa regionunda 8%, Asiya regionunda 4,7%, Amerika regionunda 1,2%, Okeaniya regionunda 8,8% artım, Afrika regionunda isə 7.4% azalma müşahidə edilmişdir.

2014-2018-ci illər üzrə ixracın coğrafi quruluşuna diqqət edək (Cədvəl 10):

Cədvəl 10: 2014-2018-ci illər üzrə ixracın coğrafi quruluşu, mln ABŞ dolları ilə

Coğrafi regionlar	2014	2015	2016	2017	2018
Avropa	124,9	738,4	821,1	991,8	1189,0
Asiya	780,0	448,8	481,9	455,9	635,9
Amerika	99,4	56,1	18,2	65,6	101,5
Afrika	53,9	29,3	24,3	18,4	19,2
Okeaniya	0,47	621,9	0,27	0,68	0,55

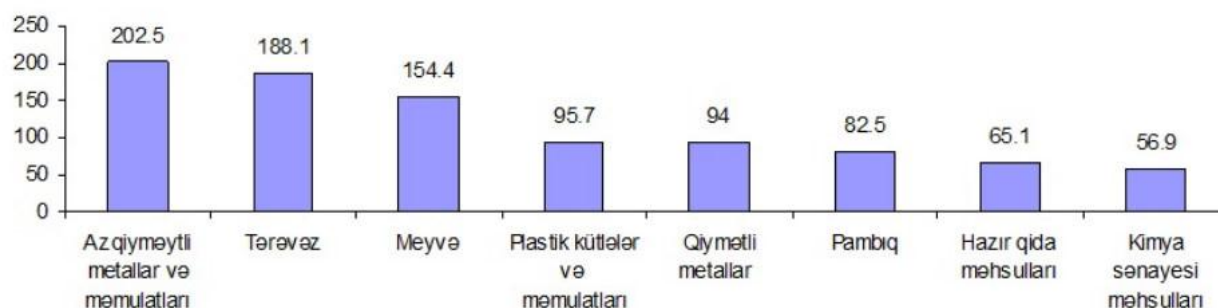
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/trade/>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

2018-ci ildə (2014-cü ilə nisbətdə) ixracın coğrafi quruluşunda həm artım həm də azalma müşahidə olunmuşdur. Belə ki, ixracın coğrafi quruluşunda Avropa regionunda kəskin artım olmuş və 8,5% təşkil etmişdir. Amerika regionunda 2%, Okeaniya regionunda 1,7% artım, Asiya regionunda 1,8%, Afrika regionunda isə 6,5% azalma müşahidə edilmişdir.

Qeyri-neft ixracında əmtəə strukturunda ümumi ixracın 78 %-ni malların qrupuna daxil edilən əmtəələr təşkil etmişdir. Gömrük Komitəsinin statistik analizinin nəticələrinə görə ümumi olaraq qeyri-neft ixracında 445,2 milyon dolları (36.9%) ərzaq sənayesi və kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil etmişdir. Eyni mal qrupunda olan hazır ərzaq məhsullarının cəmi 65 milyon dollar olmuşdur. Qalan məbləğin 188,1 milyon dollarını tərəvəzlər, 154,4 milyon dollarını giləmeyvə və meyvələr təşkil etmişdir. İxracda üstün paylara malik başqa mal qrupuna-plastiklər və onlardan hazırlanmış məhsullar, azqiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, kimya sənayesi və pambıq, qiymətli daşlar və metallar təşkil etmişdir (Qrafik 6) (<https://customs.gov.az/>, 2018).

Dünyanın neft bazarında əlverişli qiymətlərin şərtləri 2017-ci ilə nisbətən 2018-ci il üçün həmin dövrlərdə ticarət balansında müsbət saldosu 3.2 dəfə artmış və 1,966 milyard dollardan 6,370 milyard dollara çatmışdır. Hesabat dövrü üçün neft sektorunda ticarət balansında müsbət saldo 12.9 milyard dollar təşkil etmişdir və əvvəlki ilə nisbətən 4.1 milyarda dollar (47%) artım deməkdir.

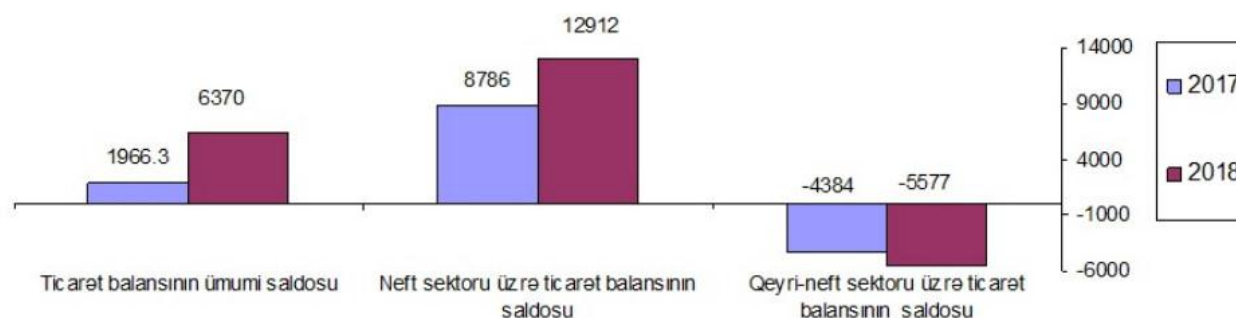
Qrafik 6: Qeyri-neft ixracının əmtəə strukturu, mln.dollar

Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/>, 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri

Qeyri-neft sektorunda ticarət balansı üzrə defisit qeydə alınmışdır. 2018-ci ilin yekun qiymətləndirilməsinə əsasən, kəsrin həcmi 5,577 milyard dollar olmuşdur. Bu göstəricini 2017-ci il üçün müqayisə etsək - 1,193 milyard dollar (27,25) çoxluq təşkil etmişdir. Bu sektorda ticarətin defisitinin kəskin sürətdə artımının səbəbi qeyri-neft sahəsində idxalın 24% (1,3 milyard dollar) artım şəraitində, sektor üzrə ixracda cəmi 13% (138 milyard dollar) artım olmuşdur. (Qrafik 7).

Qrafik 7: Xarici ticarət balansının ümumi, neft sektoru və qeyri-neft sektoru üzrə saldosu, mln.dollar

Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/>, 2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri

2019-cu il yanvar/noyabr ayları ilə 2018-ci ilin həmin dövrü üçün ixracın müqayisəsini aparaq. Müqayisəyə əsasən 2019-cu ildə əsas məhsullardan şəkər-49.4%, təzə meyvə- 9.9%, tərəvəz və meyvədən alınan şirələr-31.1%, pambıq liflər

1.6 dəfə, tütün-1.6 dəfə, çay-6.5%, marqarin, qida üçün digər qarışıqlar-26.9%, meyvə-tərəvəz konservləri-5.0%, emal edilməmiş alüminium-31.5%, pambıq ipliği-34.8%, polietilen-10.9%, bentonit gili-16.0% artmış, kartof-7.2%, təzə tərəvəz-7.0%, bitki yağları-23.3%, qara metal yarımfabrikatları-29.4%, üzüm suslosu və şərəblər-20.4%, qara metal boruları- 81.9% kimi azalmışdır.

2018-ci ilin yanvar/noyabr ayları ilə 2019-cu ilin həmin dövrü üçün idxalın müqayisəsini aparaq. Müqayisəyə əsasən, şəkər və xam şəkər-46.2% buğda-49.9%, bitki yağları-14.5%, təzə meyvə-1.1%, süd yağları və kərə yağı-16.7%, kartof-31.2%, çay 7.5%, quş əti və məhsullar-7.8%, mal ətində-6.5%, təzə tərəvəzlər-25.7%,, minaral gübrələr-20.2%, minik avtomobillərində-1.8 dəfə, polad prokatları-26.8%, avtobuslarda-2.1 dəfə, blok və qurğular, hesablama maşınları-43.3%, rezindən şinlər-15.9%, mebel-4.5%, yük avtomobillərində-1.7, paltaryuyan maşınlar-7.2%, məişət kondisionerləri 54.0%, qara metal künclükləri-11.5% artmış, qara metal çubuqları-18.0%, qara metal boruları-13.3%, siqaret-57.6%, məişət soyuducuları-12.9%, sement (sement klinkerləri) -16.4% azalmışdır.

Hesabat dövründə ölkədə xarici təşkilat və müəssisələr vasitəsilə əsas kapitalın investisiya qoyuluşunda da yüksək göstərici qeydə alınmışdır. DSK-nın verdiyi məlumatlara əsasən, 2019-cu ilin I rübü üzrə xarici mənbələr vasitəsilə əsas kapitalla qoyulan investisiyalar 1757.2 milyon manat təşkil edib, bu da ümumi investisiyanın 28.7 %-ni təşkil etmişdir (<https://www.stat.gov.az/>,2019).

2019-cu ildə idxalda 28% dəyərində artım müşahidə olunmuşdur. Bu da 2010-cu ildən sonra ən yüksək göstəricidir. 2017-ci illə müqayisədə dövlət sektorunda idxalda 96% artım müşahidə edilmişdir. İdxalda istehlak təyinatlı olan (geyim, qida və s.) əmtəələrinin payı 23.5 %-dən 19.6 %-ə enmişdir. İdxalın investisiya və istehsal təyinatlı olan (metal və metal məmulatları, kimya sənaye məhsulları, elektrik avadanlıqları, maşın və mexanizmləri, nəqliyyat vasitələri və s.) əmtəələrinin xüsusi çəkisi 76.5 %-dən 80.4 %-ə qalxmışdır. Təhlili aparılan həmin dövlər üçün ölkənin ümumi idxalını 10 ölkə-67.3 % təmin etmişdir. Bu da ixalın yüksək coğrafi konsentrasiyaya malik olduğunun işarəsidir. İxrac bu dövrlərdə 75.3% artmışdır, amma buna baxmayaraq artımın 97.8 %-i neft-qaz

sektorunun, 2.2 %-i qeyri-neft məhsullarının payına düşmüşdür. Qeyri-neft ixracında 13 % artım müşahidə edilsə də, sektorun ümumi ixracda payı 13.1 %-dən 8.5 %-ə enmişdir.

Hal-hazırda dünya üzrə koronavirus (Covid-19) pandemiyasına görə neft qiymətləri kəskin şəkildə ucuzlaşmışdır. Ölkəmizdə də neftin qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi səbəbindən və neftin proqnozlarının özünü doğrultmaması büdcə gəlirlərində müəyyən problemlər yaratmışdır. Neftin kəskin ucuzlaşması eyni zamanda dünya üzrə yayılmış pandemiya xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına mənfi təsirlər göstərməkdədir. Lakin ölkəmizdə neft fondunun yaradılması və neft gəlirlərinin bu fondada toplanması yaranan problemin həll yolu ola bilər.

2.3. Azərbaycan Respublikasının ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsini təmin edən institutlar (Dövlət Gömrük Komitəsi, İqtisadiyyat Nazirliyi və s.)

Dünyadakı iqtisadi inkişaf təcrübəsi göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələr bəşəriyyət tarixində ölkələrin iqtisadi və sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübədə proteksionist ticarət siyasəti və sərbəst ticarət siyasəti dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrə müdaxiləsi dərəcəsindən asılı olaraq fərqlənir. Proteksionizm daxili bazarı xarici rəqabətdən qoruna bilməsi üçün gömrük vergi və tarifsiz ticarət siyasətlərindən istifadə etməklə mövcud olan bir dövlət siyasətidir. Sərbəst ticarət - tələb və həmçinin təklifin təsiri altında sərbəst bazar prinsipləri əsasında hazırlanmış, xarici ticarətə hökumətin minimum müdaxiləsini əhatə edən dövlət siyasətidir.

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək və milli maraqları qorumaq üçün xarici iqtisadi fəaliyyətlər təşkil edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi meyarlarından asılı olaraq müxtəlif üsullarla (iqtisadi, inzibati, tarif və tarifsiz) həyata keçirilir (Aslanov H.H., Həsəneliyev Z.M., 2015).

Tədqiqatlar göstərir ki, XİF-in dövlət tənzimlənməsinin metodoloji, praktiki və nəzəri problemləri hər zaman iqtisadiyyatda mühüm yerlərdən birini tutmuşdur (Əhmədov M., 2003: 2əh.320).

İnkişaf etmiş dövrümüzdə dünyanın təsərrüfatında baş verən dəyişikliklər nəticəsində beynəlxalq iqtisadi-ticarət əlaqələri dinamik və mürəkkəb sistem olmuş, bu sistemin ayrı-ayrılıqda hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə təsiri güclü olmuşdur. Müasir dövrümüzdə hər hansı ölkədə milli iqtisadiyyatın dinamik tarazlı inkişafını və formalaşmasını təmin etmək üçün məqsədli şəkildə xarici iqtisadi siyasətin aparılması, XİF-in dövlətin tərəfindən tənzimlənməsini təmin edir (Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə., 2002: səh. 234).

Ölkə iqtisadiyyatı çərçivəsində bazar mexanizminin zəruri elementləri müvafiq bazar infrastrukturunu, təşəkkül tapmaqda olan yeni iqtisadi münasibətlərə adekvat dövlət tənzimlənməsi sistemi formalaşmadan, istehsal və ticarət infrastrukturunu təkmilləşdirilmədən, milli istehsalçıları rəqabət mühitinə alışdırmadan, əsasən köhnə istehsal aparatı ilə sürətlə açıq xarici ticarət rejiminə keçid mövcud yerli istehsalın mövqelərinin itirilməsinə və tənəzzülünə gətirib çıxara bilər. Qısaca şərh etməyə çalışılan bu səbəblər üzündən xarici ticarət sahəsindəki islahatların bir qayda olaraq ümumi iqtisadi islahatlarla paralel şəkildə, üzvi vəhdətdə həyata keçirilməsi daha məqsədə müvafiq hesab edilir (Kuşli V.İ., 2008: s.325).

Ölkəmizdə xarici iqtisadi ticarətdə mühüm strukturlar mövcuddur. Xarici ticarətin fəaliyyəti, tənzimlənməsi və bu sahədə mühüm işlərin görülməsi institusional təşkilatların sayəsində aparılır. Bu sistemdə xarici iqtisadi ticarətdəki prosesləri idarə etmək baxımından institutlar formalaşır və əsas rola malik olurlar. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsini təmin edən institutlar aşağıdakılardır (<http://e-qanun.gov.az/>, 2019):

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti
2. Dövlət Gömrük Komitəsi;
3. İqtisadiyyat Nazirliyi;
4. Maliyyə Nazirliyi;

5. Milli Məclis;
6. Rabitə Nazirliyi;
7. Xarici İşlər Nazirliyi.

Xarici iqtisadiyyatın tənzimlənməsində gömrük strukturu mühüm rol oynayır. Gömrük Məcəlləsinin 1-ci maddəsinin 23-cü bəndinə əsasən, gömrük tarifi-gömrükdən keçən mal və məhsullara tətbiq olunan və XİF-in mal nomenklaturasına uyğunlaşdırılan sistemli şəkildə salınmış gömrük rüsumlarının dərəcə məcmusudur. Malları idxal və ixrac etmə üzrə gömrük rüsumu gömrük tarifinə əsasən aparılır. Malları ixrac və idxal etmə ilə əlaqədar olaraq qanunvericilikdə nəzərə alınmış başqa tədbirlər bu malların tarifinə uyğunlaşdırılaraq tətbiq edilir.

“Gömrük tarifi” qanununa əsasən, AR-nın Nazirlər Kabineti AR-sı ərazisinə gətirilmiş mallar üzrə siyahısını və gömrük rüsumuna cəlb olunmayan və tətbiq olunmayan vergilərin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, Nazirlər Kabineti xarici iqtisadiyyatın tənzimlədiyi tarif olmayan tədbirlərin siyahısını, ixracda gömrük rüsumları üzrə dərəcəsini və tətbiq ediləcək malların siyahısını müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejiminin tətbiq olunduğu ölkələrdə mallara ixrac gömrük rüsumları dərəcəsi AR-nın Milli Məclisinin vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Xarici İqtisadi Fəaliyyət (XİF) tənzimlənməsi milli maraqları qorumaq və ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün edilir. HİF-in dövlət tənzimləmə üsulları təsnifat meyarlarına görə 4 qrupa bölünür (Şəkərləyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Şəkərləyeva Z.A., 2018: s.186):

- 1) iqtisadi tənzimləmədə metodlar;
- 2) inzibati metodları;
- 3) tarif metodu;
- 4) Tarif olmayan metodlar

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sahəsində hazırlanmış bütün ədəbiyyatdan məlumdur ki, dünya miqyasında xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində iki metod birlikdə - tarif və tarif olmayan metodlardan istifadə olunur (Məhərrəmov Ə.M., Aslanov H.H., 2008: s.285).

Qeyd etmək olar ki, gömrük sisteminin fəaliyyətinə dövlətin daxili, xarici siyasəti və fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli olan kompleks münasibətlər kompleksi daxildir. AR-sı DGK-sı dövlət üzrə daxili və xarici siyasətin tərkib hissəsi olan və xarici iqtisadi ticarətin həyata keçirilməsi istiqamətində əsas rola malik vahid gömrük siyasətini həyata keçirir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin əsasını mal və xidmətlər üzrə idxal və ixracı olan xarici ticarət təşkil edir. Bu xarici iqtisadi əlaqələrin daha inkişaf etmiş bir formasıdır. Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ticarət, əmək miqrasiyası, kapital və beynəlxalq kredit idxalı, beynəlxalq pul münasibətləri, beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq münasibətləri inkişaf etdirmişdir. AR-nın xarici iqtisadi əlaqələri üzrə mühüm mənası ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və digər ölkələrlə dövlətlərarası sazişlərin icrasıdır. Bu münasibətlər əsasən gömrük sahəsində çoxtərəfli sazişlərdə iştirak, əsas beynəlxalq təşkilatlar ilə sıx əməkdaşlıq, gömrük sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığın qurulması və inkişafı sahəsində tətbiq olunur. Azərbaycan gömrüyündə və beynəlxalq təşkilatlarda imzalanan beynəlxalq müqavilələrdə beynəlxalq gömrük münasibətlərinin qurulmasında fəal iştirak çox dəyərlidir və bu istiqamətdə böyük səylər göstərilməkdədir. Buna görə DGK-sı, İƏT-tı, BMT üzrə İnkişaf Proqramı, MDB-nin Gömrük Xidməti Şurası, Gömrük Əməkdaşlıq Komitəsi və s. yaxından əməkdaşlıq edir. Bu gün dünya ölkələri arasında beynəlxalq ticarət əlaqələri artır. Bu, gömrük orqanları üzrə iş ilə bağlıdır.

XİT-də malları gömrük rəsmiləşdirilməsini “Gömrük Məcəlləsi”nə uyğunlaşdırılaraq aparırlar. Bəyanətmənin qayda və forması, həm də gömrüyün müəyyən məqsədi üçün lazımlı məlumat və sənədlərin siyahısı AR-sı Nazirlər Kabinetinin vasitəsilə müəyyənləşdirilərək rəsmi nəşrlər olaraq dərcə verilir. Həmçinin AR-sı Nazirlər Kabineti və AR-sı Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi olan internet səhifələrində də yerləşdirilir (<https://www.taxes.gov.az/az/post/202>, 2019).

Xarici iqtisadi ticarətdə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi uyğun sənədləri qəbul etmə barəsində yazılı şəkildə xəbərdarlıq edən bir sistemdir. Dövlətin müəssisələrinin tərəfindən malları kooperasiya etmə əməliyyatlarıyla ixrac və idxalını

müəyyənləşdirən müqavilələr İqtisadiyyat Nazirliyindən qeydiyyatata alınmaqla, başqa şəxslərin tərəfindən isə gömrük sahələrində bəyan edilməklə aparılır. Sərhədyanı ticarət və əlaqələrin qaydalarını İqtisadiyyat Nazirliyində alınan rəy ilə AR-sı Nazirlər Kabinetinin tərindən müəyyənləşdirilir. Dövlətlərarası sazişlər ilə nəzərdə tutulan idxal-ixrac əməliyyatlarının, AR-sı Nazirlər Kabinetinə uyğun sərəncam və qərarlarıyla gömrük orqanlarında bəyanət olunmaqla aparılır.

DGK-sı ümumi olaraq bütün idxal-ixrac əməliyyatlarının hər ayda hesabat dövrlərindən sonrakı ayın 15-ni keçməyərək AR-nın Prezidentinə, Nazirlər Kabinetinə, Maliyyə Nazirliyinə, Vergilər Nazirliyinə, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə, Mərkəzi Banka və Dövlət Statistika Komitəsinə müəyyənləşdirilmiş formada xarici ticarət üçün gömrük statistikasına aid məlumatları verir. Qeyd etmək olar ki, sadaladığımız bütün bu qurumlar xarici iqtisadi ticarətin tənzimlənməsində və inkişafının sürətlənməsində mühüm rola malikdirlər.

III FƏSİL. DÜNYA TƏSƏRRÜFATI SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYA VƏ TİCARƏT ƏMƏLİYYATLARININ QANUNVERİCİLİK BAZASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının regional və beynəlxalq ticarət təşkilatlarına integrasiyasının perspektivləri (ÜTT-yə üzvlük)

Müstəqil dövlətimiz dünya birliyi ilə sürətlə integrasiya olunur. Ölkəmiz hal-hazırda beynəlxalq aləmdə bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi tanınır və onunla uzunmüddətli əməkdaşlıq sistemləri qurulur. Bu şəraitdə ölkəyə etibarın gücləndirilməsi xüsusilə vacibdir və həmin etibar bir çox prinsiplərə söykənə bilər. Belə prinsiplərdən biri də Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaqdır.

Bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına integrasiyasının aşağıdakı üç əsas yolu vardır:

- Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq;
- Regional iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq;
- İkitərəfli xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması (Bağırzadə E., 2014: s.2).

Ölkədə makroiqtisadi sabitliyi qorumaq, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını davam etdirmək, investisiya və biznes mühitini daha da yaxşılaşdırmaq dünyanın iqtisadi sisteminə integrasiyanı sürətləndirmək, xarici iqtisadi və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri genişləndirmək, xarici ölkələr ilə ikitərəfli əlaqələri inkişaf etdirmək müstəqilliyini qazanan ölkəmizin güclənməsinə xidmətini artıracaq, ölkəmizi dünya üzrə nüfuzunu qaldıracaqdır

(news.az/7778314/Azərbaycanın+xarici+iqtisadi+elaqeleri+yeni+merhelede).

Azərbaycanda iqtisadi islahatlar aparmaq üçün xarici kapitalın ölkənin iqtisadiyyat sisteminə cəlb olunması və investisiyanın mühitini sabit saxlaması təcrübəsinin yaxşılaşdırılması və təhlil edilməsi lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin artan iqtisadi və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi mövcud istehsal potensialından səmərəli və dolğun istifadə edilməsindən, ETT-nin istehsaladakı uğurlarının həyata keçirilməsindən və bu kimi yeniliklərə investisiya qoyuluşundan asılıdır. Bu çərçivədə cəmiyyət həyatına qoyulan investisiyanın

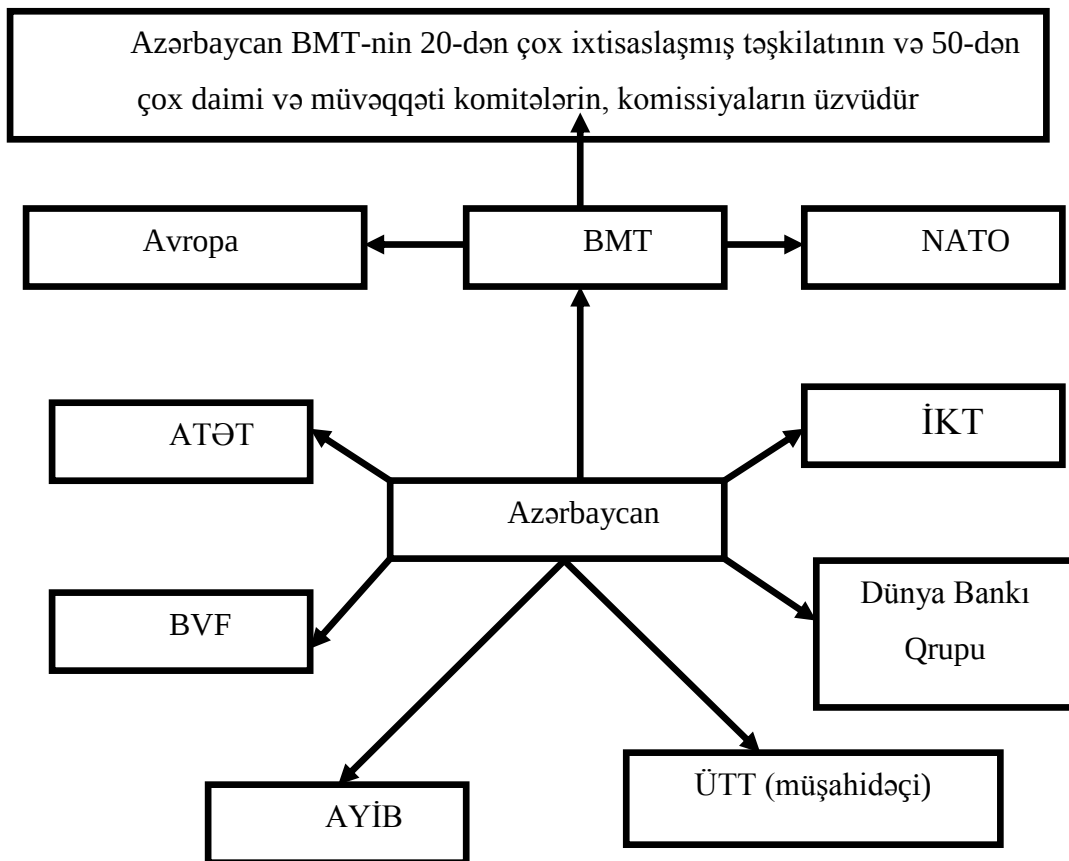
əhəmiyyəti və rolu artır. Makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması ölkədə strateji sektorların, xüsusən ümumi milli məhsulun strukturunda rolunun və əhəmiyyətinin artırılmasını tələb edir. Bazarın iqtisadi şəraitinin sosial və iqtisadi tərəqqi əldə etmək üçün respublikamıza xüsusi inkişaf proqramları və proqnozlar hazırlamağa və həyata keçirməyə imkan verməlidir. Respublikanın mikro və makro səviyyələrində iqtisadiyyatın inkişafı və idarə edilməsi, ETS-nin tətbiqinin sürətlənməsi, əmək məhsuldarlığının artması və sosial-iqtisadi səmərəliliyin artırılması belə bir proqramın əsasını təşkil edir. Bütün bu amillər ölkəmizin xarici bazarlara çıxışında mühüm rol oynayır. Dünyada yaradılan "nizam-intizam" hər ölkəni, xüsusən yeni müstəqil respublikaları, milli təhlükəsizlik və iqtisadi müstəqilliyi qorumaq üçün xarici və daxili amillərin özünəməxsus birləşməsini tələb edir. Bu çərçivədə beynəlxalq rəqabət dövlətin müəyyən qaydalara riayət etməsinə ehtiyac yaradır. Başqa sözlə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün dövlət təbii ehtiyatları və iqtisadiyyatın vacib sahələrini, vətəndaşların və iş adamlarının maraqlarını və milli nəzarəti qorumağı hədəfləyən bu qaydaları ölkəyə uyğunlaşdırmalıdır (Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması və inkişafı problemləri, 2010: s.25).

Xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında çoxşaxəli inkişafı təmin etməkdən ötrü böyük üstünlükləri verməyə malikdir. Buna görə də Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı formalaşdırma istiqamətində xarici ölkələr ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri qurmaq və bu əlaqələri inkişaf etdirmək böyük əhəmiyyət kəsb edir (Əliyev A., 2003: s.29). Azərbaycan iqtisadi məsələlər baxımından dünyanın böyük və kiçik dövlətlərinin , yaxın və uzaq və çox həyati əhəmiyyətlərə malik siyasi regional və beynəlxalq təşkilatların diqqətini özündə cəmləşdirən qütblərdəndir. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandıqdan sonra xarici ticarət siyasətinin yeni maliyyə mənbələrini yaratma və istifadə olunmasına xidmət edir.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda inkişaf , hər şeydən əvvəl ölkələr arasında əlaqələrin genişlənməsini tələb edir və əsas cəhətlərdən biri dünya iqtisadi münasibətlərinin və beynəlxalq iqtisadiyyat sisteminin tənzimləyicisi olan müxtəlif

təşkilatlar ilə əlaqələrin genişlənməsi olmalıdır. Müstəqillik qazandığı ilk illərdən etibarən Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri dərinləşdirməyə və əlaqələr qurmağa çalışmışdır. Ölkəmizin üzv olduğu bir sıra təşkilatları aşağıdakı sxemdə qruplaşdırmaq olar:

Sxem 1: Azərbaycanın daxil olduğu beynəlxalq təşkilatlar

Mənbə: (<http://www.mfa.gov.az/az/content/16/cooperation-with-international-and-regional-organizations>.) Beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Azərbaycan Respublikasının müxtəlif beynəlxalq iqtisadi qurumlarla əməkdaşlığı ümumiyyətlə aşağıdakı kimi təfsir edilə bilər:

1992-ci il 2 mart tarixindən ölkəmiz BMT-nin üzvüdür. Ölkəmiz bu illərdə təşkilatın Baş Assambleyasından təcrübə səviyyəsində təhsil səviyyəsində qədər təmsil olunmuş və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müxtəlif mütəxəssis təşkilatlarının fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir. 1992-ci il 2 mart tarixində Azərbaycan Respublikası BMT-yə üzv oldu və həmin il mayın 6-da Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Azərbaycan Daimi Nümayəndəliyi açıldı. Əməkdaşlığın ilk

günündən, BMT platformasından başlayaraq, Azərbaycan beynəlxalq ictimaiyyətdə diqqəti Ermənistan və Azərbaycan probleminə yönəltməyə və BMT-nin potensialından istifadə edərək sülh razılaşmasına nail olmağa çalışdı.

BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə Ermənistan və Azərbaycan münaqişəsinə dair bir çox qətnamələr qəbul etdi. Qərarlar Azərbaycan Respublikası və Dağlıq Qarabağın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən də əsas işğal nəticəsində qəbul edildi. AR-nın ərazi bütövlüyün bir daha təsdiq edən bu qətnamələrdə hərbi əməliyyatlara son qoyulması, atəşkəs və işğalçı qüvvələrin Azərbaycandan çıxarılması tələb olunurdu. Təəssüf ki, məlum qərarların müddəaları hələ həyata keçirilməyib.

AR-sı BMT üzrə bir neçə agentliyi və qurumları ilə səmərəli və fəal əməkdaşlıq edir. BMT-nin Uşaq Fondu, BMT-nin Elm, Təhsil, və Mədəniyyət Təşkilatı, Sənayenin İnkişafı Təşkilatı, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, BMT-nin Qadınlar Fondu, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Hərtərəfli Nüvə Sınaqlarına Saziş Təşkilatı və Atom Enerjisi Təşkilatı. Beynəlxalq Agentlik və s. aiddir. Qaçqın uşaqları və məcburi köçkünlər və yeniyetmələr arasındakı vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün BMT və Azərbaycan Uşaq Fondu (UNICEF) arasında əməkdaşlıq qurulub. 1995, 1997, 1997, 1998-2000 Azərbaycan UNICEF İdarə Heyətinin üzvü olmuşdur.

BMTİP, münaqişədən sonrakı bərpa prosesinə və potensialın artırılmasına, xüsusən Azərbaycan Məna Təmizlənməsi üzrə Milli Agentlik (ANAMA) və Bərpa və Yenidənqurma Agentliyinin (ARRA) maliyyələşdirilməsi yolu ilə əhəmiyyətli köməklik göstərmişdir. ARRA BMT-nin İnkişaf Proqramı (BMTİP), BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarı (UNHCR), Avropa Birliyi (AB) Müstəqil Dövlətlər Birliyi (TACIS), Dünya Bankı və digərləri tərəfindən dəstəklənir. aparır. Azərbaycanın BMT-yə inteqrasiyası və iqtisadi əlaqələrin inkişafı baxımından Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sənaye və İnkişaf Təşkilatı (UNIDO), BMT-nin İnkişaf Proqramı (BMTİP) və BMT-nin Orta Asiya İqtisadiyyatı üçün Xüsusi Proqramı (SPECA) qeyd etmək olar. BMTİP 1993-cü ildən bəri Azərbaycanda

fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda üç ölkə arasında əməkdaşlığa dair çərçivə sənədi qəbul edildi.

Ölkəmiz (İEO) statusu ilə ÜTT-yə daxil olmaq istəyir. 1995-ci ildən Ticarət və Tariflər Ümumi Sazişinin (GATT) varisi olaraq qurulan beynəlxalq təşkilatlardan biridir. ÜTT, ölkələr arasında ticarət üçün qlobal qaydaları təyin edən əsas beynəlxalq təşkilatlardan biridir. Bu təşkilatda əsas funksiya ticarəti mümkün, balanslaşdırılmış, maneəsiz və sərbəst şəkildə həyata keçirməkdir. Əsas məqsədlərdən biri üzv ölkələrin əhalisinin rifah halının yüksəldilməsidir (Bayramov V., 2010).

Azərbaycan Respublikası Hökuməti 1997-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmaq üçün müraciət etmək qərarına gəldi. ÜTT-yə üzvlük şərtlərini müzakirə edərkən dərhal müraciəti təsdiqləməyə və lazımı sənədləri hazırlamağa başladı. Ölkəmiz digər ölkələrlə münasibətlərin qurulması və beynəlxalq aləmdə özünə layiq yer tutması üçün müvafiq tənzimləmə rejimi yaratmalı idi. Hazırda Azərbaycan ÜTT-də müşahidəçi kimidir. Ölkəmiz bu quruma qəbul olmaq üçün xüsusi işləyir. Azərbaycan Koordinasiya Qrupu bütün danışıqlar prosesini həyata keçirən ÜTT çərçivəsində yaradılmışdır. Bu təşkilata üzvlük əldə etmək çətin proseslərdəndir. Tariflərlə bağlı xaricilərin təklif etdiyi xidmətlər üçün endirim və razılaşmaları oxumaq bir məsələ deyil. Ərizəçi, xarici ticarət qaydaları da daxil edilməklə, ölkə üzrə xarici ticarət qanunlarını və qaydalarını təkmilləşdirməyə və modernləşdirməyə ümid edir.

ÜTT-də iştirak prosesinin ən faydalı üstünlüyü ticarət qaydalarının təkmilləşdirilməsidir. Şəffaf və təsirli qanunlara sahib olmaq ÜTT üzvlüyündən asılı olmayaraq bir üstünlükdür. Ümumiyyətlə, Uruqvay Turunun norma və prinsipləri, nə olursa olsun, ölkənin ticarəti üçün faydalıdır. Bununla birlikdə, onlar ticarətdəki rolun rəqabət qabiliyyətini artırma və əməliyyat xərclərini aşağı sala bilərlər.

ÜTT-nün üzvlüyünə daxil olmaq asan məsələ deyil. BMT və bir çox digər beynəlxalq və ya regional təşkilatlardan ÜTT üzvlüyünün araşdırılması və ya araşdırılması tələb olunmur. ÜTT-də iştirak etmək, ərizəçinin hazırlığını dəqiq və

hərtərəfli təsdiqləyən ciddi və mürəkkəb qəbul prosesidir. ÜTT-nin bütün üzvlərini məmnun etmək üçün, ən azı sənəddə, ən azı bir neçə ildə reallaşdırılmamış, ÜTT qaydaları və qaydalarına uyğun olaraq mövcud bir sistem qurulmalıdır.

Tətbiq prosesi zamanı ölkə heç bir məhdudiyyət və təzyiqə məruz qalmır. Son dövr xeyriyyə səviyyəsindədir. Suallar ÜTT üzvlərinin istədiyi və ya zəruri hesab etdikləri müddətə qədər davam edə bilər.

ÜTT-yə üzv olma prosesindən sonra dinamika üzv ölkələrin əvvəlkindən daha yaxşı öhdəliklərə sahib olduğunu göstərir. Bu, namizəd ölkələrə tələbatın artması və ÜTT üzvlüyü ilə əlaqədardır. Danışqların uğurundan və hər bir ölkə üçün effektiv danışqlar strategiyası və taktikasının hazırlanmasından asılı olaraq bəzi istisnalar mövcuddur. 1997-ci il 23 iyunda ölkəmiz ÜTT Katibliyinə üzv olmaq üçün müraciət etdi. ÜTT Katibliyi 1997-ci il 16 iyul tarixində Azərbaycanla bağlı İşçi Qrupu yaratmaq qərarına gəldi. AR-nın xarici ticarətin rejimi barəsində memorandumu 1999-cu il 22 aprelə ÜTT-nin Katibliyinə təqdim edildi. 1999-cu il 19 noyabrda Nazirlər Kabinetinin 226 nömrəli qərarı ilə Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olma prosesini sürətləndirmək məqsədi ilə qurumlararası koordinasiya qrupu yaradıldı. ÜTT-nin Azərbaycan İşçi Qrupunun ilk iclası 2002-ci il 3-7 iyunda Cenevrədə aparıldı. Azərbaycan Respublikasının ÜTT-də iştirakına hazırlıq komissiyası 2003-cü il 22 avqust tarixində AR-sı Nazirlər Kabinetinin 175 nömrəli qərarı ilə yaradılmışdır.

ÜTT-ya üzvolma istəyi Azərbaycan Respublikasının yeni ticarətin siyasət sistemindən doğur. Dünyanın iqtisadi sisteminə, beynəlxalq ticarət sisteminə sürətli şəkildə əlverişli və səmərəli şərtlər ilə daxil olmaq bu siyasətin əsas məqsədidir.

Bir sıra mühüm vəzifələri üzv olmaqla həyata keçirmək olar:

- AR-sı mənşəli xidmət və malların beynəlxalq bazara qeyri-diskriminasiyalı və əlverişli şərtlərlə daxilolma;
- ümumiyyətlə ixracın strukturunun, ölkədə ixrac potensialının və tərkibinin təkmilləşdirilməsi;

- “Açıq” iqtisadi şəraitdə yerli istehsalçılar üzrə hüquqları ÜTT-nin qaydalarından istifadə etməkdən qorunması.

ÜTT-da üzv olmasının Azərbaycan Respublikası üçün əsas üstünlükləri:

- ayrı-seçkilik olmadan ,əlverişli, sabit şəraitin XİF-in və ticarət üzrə başqa formaların inkişafı üçün yaradılması;

- ÜTT-nin olduqca səmərəli ticarət mübahisələrini həll etmək üzrə mexanizminə əsasəntəşkilata üzv olan dövlətlərin ticarət maraqlarını haqsız zərərdən qorunmasına xidmət etmək;

- Azərbaycan praktikasına ÜTT qayda və normalarını tətbiq etməklə, ticarətin tənzimlənməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətin sahəsində beynəlxalq təcrübəni uyğun qanunvericiliyə uyğunlaşdırmaq.

ÜTT-ya üzv olmaqda Azərbaycanın əsas məqsədinə aşağıdakılar daxildir:

- ÜTT-ya üzvlükdə olan ölkələrin bir-birlərinə verdikləri güzəştəndə faydalanmaq;

- ÜTT-nin vasitəsilə qəbul olunmuş ümumi qaydaların əsasında dünyanın əksər ölkələri ilə əməliyyatları həyata keçirmək və ticarət üzrə dünya iqtisadiyyatının sistemində inteqrasiyanın prosesini sürətləndirmək;

- Ölkələr və beynəlxalq təşkilatların vasitəsilə ölkədə keçirilən iqtisadi islahatlara yardımların artırılmasına nail olmaq;

- Birbaşa xarici investisiyaları (BXİ) daha çox həcmdə cəlb etmək üçün ÜTT qaydalarının tətbiqi;

- ÜTT üzrə mübahisələrin həll etmə mexanizmindən yararlanmaq imkanını qazanmaq.

ÜTT-ya üzv olması zamanı Azərbaycan milli xidmətlərin bazarını necə qorumaqla deyil, onu necə liberallaşdırmaq məsələlərini önə çəkməlidir. Azərbaycanın xidmətlər bazarında hesab edirəm ki, fiziki şəxslərin və xarici hüququ, fiziki şəxslərin və yerli hüquqi fəaliyyətlərini də əhəmiyyətli şəkildə stimullaşdıracaq. Aşağıdakılara ÜTT-na üzvlüklə əldə edilə bilər:

- milli xidmətlər və onların istehsalını edən rəqabət qabiliyyətli xarici bazarlarda iştirakının genişləndirilməsi;

- diskriminasiya olmadan və ən əlverişli rejim əsasında çoxtərəfli tənzimlənmə sistemlərinə keçid;

- diskriminasiya xarakterli tədbirlərin başqa ölkələrin tərəfindən tətbiq olunmasından müdafiə.

Ölkənin əhalisinin yarısından çoxu kənd yerlərində yaşadığı kənd təsərrüfatı sektorunun yaxşı ənənələri, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatın aparıcı sahəsidir və ÜTT-yə üzvlük danışıqlarında bu sektorun inkişafı üçün uyğun kənd təsərrüfatı iqlim ehtiyatlarının mövcudluğu vurğulanmalıdır. Kənd Təsərrüfatı həm ÜTT-yə üzv olmaq danışıqlarında, həm də ÜTT çərçivəsində ticarət danışıqlarında ən mübahisəli sahələrdən biridir. Son vaxtlar Cancun və Hong Kongda keçirilən Nazirlər Konfransı və üzv ölkələrin təcrübələri bunu təsdiqləyir.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olmasının vacib üstünlüklərindən biri yeni tələbləri cavablayan qanunvericilik bazası üzrə formalaşdırılmasıdır.

Ölkələr ÜTT-yə üzv olmaqla bütün xidmət sahələrində müvafiq öhdəliklər götürür və ən uyğun rejimlə təmin etməyə zəmin yaradırlar. Burdan aydın olur ki, heç bir ölkədə diskriminasiyaya yol verilməməli və ÜTT-nin bütün üzvləri üçün eyni ticarət rejimi tətbiq edilməlidir. ÜTT-yə üzv olması prosesində Azərbaycanın xidmətlərin mühüm taktiki vəzifələrini ənənəvi, həm də yeni yaradılmış və hələ də istənilən səviyyədə inkişaf etməmiş mühüm xidmət sahələrini liberallaşdırmaqla əlaqədar öhdəliklərin həmin xidmət sahələrini var olan inkişaf səviyyəsiylə əlaqələndirməyə nail olmaqdır.

Çətin şərtlərdə Azərbaycanın müasir dünyaya inteqrasiyasının bütün aspektlərində iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi yeni imkanlar və yeni problem və təhdidlər yaradır. Mövcud problemlərin və təhdidlərin vaxtında aşkarlanması və təhlili bu imkanlardan səmərəli istifadə nəticəsində ölkəmiz üçün həyati vacib məsələlərdən biridir.

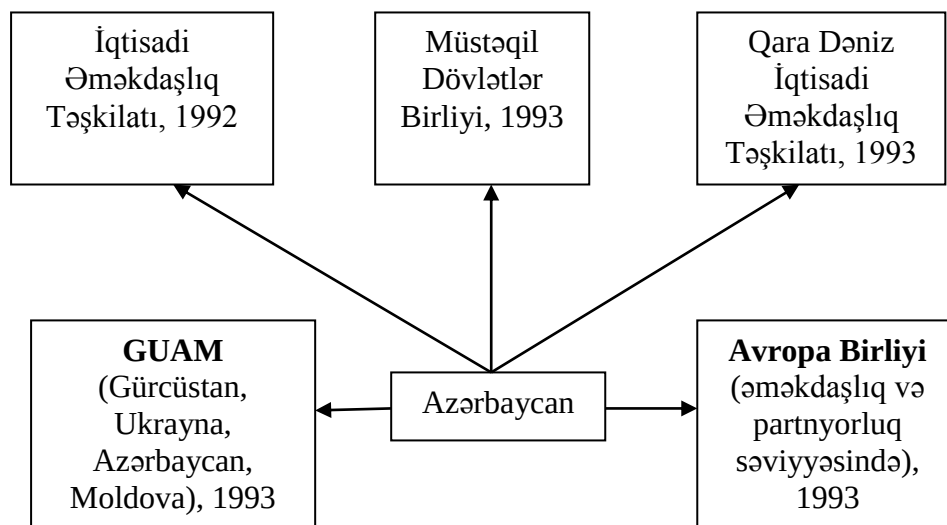
Müstəqilliyinin ilk illərindən başlayaraq ölkəmiz dağılan iqtisadiyyatını bərpalaşdırmaq məqsədi ilə dünyanın müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr və tərəfdaşlıq qurmağa çalışmışdır. Dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərini qurmaqda ölkəmiz ilk olaraq qonşu ölkələrə öz niyyətini bildirmiş, sonralar uyğun iqtisadi

beynəlxalq təşkilatlarla və regional təşkilatlarla əlaqələr qurmuş və təmsil olunmuşdur. AR-sı bu mərhələdə, yəni inkişafda olan ölkələr öz müstəqilliklərini özləri bərpa etməyə çalışdıqları cəhətdən ölkəmiz də iqtisadi müstəqiliyyəni qazanmaq üçün mübarizə aparmışdır.

Xarici ticarət dövriyyəsi baxımından Azərbaycan Cənubi Qafqazda mübahisəsiz liderdir. Beləliklə, qonşu Gürcüstan və Ermənistanın illik xarici ticarət dövriyyəsi cəmi 7 milyard dollara kimidir. Bu, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsindən təxminən 5 dəfə azdır. Göründüyü kimi, Azərbaycan bölgənin xarici ticarətinin mühüm hissəsini təşkil edir. (Колесниченко М.А., 2012).

Ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində regional iqtisadi təşkilat və bloklarla aktiv əməkdaşlığa başlamışdır. Azərbaycanın əsas üzv olduğu regional əməkdaşlıq təşkilatlarını aşağıdakı kimi vermək olar:

Sxem 2: Azərbaycanın əsas regional təşkilatlarla əməkdaşlığı

Mənbə: <http://www.mfa.gov.az/az/content/16/cooperation-with-international-and-regional-organizations> Beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İndi postsovet məkanında bir çox fərqli integrasiya istiqamətləri və “regional integrasiya adaları” olduğunu söyləmək olar. Hər bir ölkə çox yönlü integrasiya sahələrində yerini və rolunu, “qlobal birliyə” qoşulma yollarını necə gördüyünə əsaslanaraq özü üçün ən uyğun variantları tapmağa və seçməyə çalışır və bu seçim əsasında müttəfiq və tərəfdaş axtarır (Чешков М.А. 1999).

Respublikamızın təmsil etdiyi ilk regional iqtisadi təşkilatlardan biri MDB idi. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin qurulması zamanı üzv ölkələr ümid edirdilər ki, üzv dövlətlərin hər biri sərbəst milli iqtisadiyyatın lehinə qüvvələrin birləşməsi üçün imkanlar yarada bilər. Qeyd edə bilərik ki, MDB-nin iqtisadi fəaliyyətinin bəzi nəticələrini təhlil edərkən potensialının çoxu reallaşmır. Saziş yalnız gömrük rüsumlarının azaldılması sahəsində tətbiq edildi və qismən yerinə yetirildi. Vahid tarif tətbiq etmək, ticarət və iqtisadi siyasət birləşdirmək, kapital və işçi qüvvələrinin sərbəst hərəkətlərini təmin etməkdən ötrü bu tədbirlər həyata keçirilmədi. MDB bütün postsovet ölkələrinin iqtisadi həyatında ikinci dərəcəli rol oynadı və üzvlərinin iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər edə bilmədi. Bu bürokratik prinsiplər üzərində qurulan və sonra ləğv edilmiş Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının hüquqi irsindən ən yararsız qərarların qəbul edilməsi qaydaları ilə əlaqələndirilir. Bu, qərar qəbul etmə müqaviləsinə əsaslanan bir üsuldur və “maraqsızlıq” prinsip adlanır, yəni istənilən dövlətin birliyin orqanları tərəfindən istədiyi hər hansı bir məsələ ilə razılaşma şansının olması deməkdir. Bu cür hüquqi parametrlərdə təsirli qərarlar gözləmək çətindir, xüsusən qərarların icrası. Avropa Birliyi ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın müvəffəqiyyətinə töhfə Avropa Birliyi orqanlarının qəbul etdiyi qərarların ciddi şəkildə qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsidir.

Siyasi xarakter daşıyan 90-cı illərin əvvəllərində və keçmiş SSRİ ölkələrinin arasında dövlətlərarası münasibətləri qurma məqsədini daşıyan MDB (Commonwealth of Independent States) hazırda iqtisadi integrasiyanın konkret çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə daha çox üzv ölkələr də arasında yönəlmişdir. Bir sıra MDB ölkələri Azərbaycan Respublikası sərbəst sərmayə üçün hüquqi baza tərtibetmiş, azad ticarət rejimini yaratmışdır (Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”, elmi məqalə / http://azerbaijans.com/content_730_az.html, 2019).

Görünən müsbət iqtisadi amillərə baxmayaraq, MDB-nin fəaliyyəti az uğurlu olmuşdur, çünki ölkələr fərqli siyasi rejimlər və fərqli sosial-iqtisadi istiqamətlərlə işləmiş və effektiv iqtisadi qruplaşma yaratmağa çalışırlar. MDB üzvü olan ölkələrin sosial və siyasi müxtəlifliyi və iqtisadi maraqları arasındakı fərqlər

ümumi bazarın yaranmasına və iştirakçılarının sosial-iqtisadi siyasətinin uyğunsuzluğuna səbəb oldu.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yeni dövlətlərinin təcrübələri göstərir ki, onların iqtisadi əməkdaşlığı hər şeydən əvvəl ən intensiv xarici ticarət əməliyyatları sahəsində inkişaf edir. MDB ölkələrinin münasibətləri sistemində xüsusi yer xarici ölkələrə aiddir, çünki ənənəvi olaraq üzv ölkələri birləşdirir və əlaqələndirir. Bundan əlavə, xarici ticarət bu ölkələrin çoxalmasında da vacib rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının MDB məkanında xarici ölkələrlə regional əməkdaşlığının ikinci istiqaməti qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılmasına və böyüməsinə təkan verən tədbirlərdir (qarşılıqlı ödəniş problemini tənzimləmək, tarif və ticarətdə kəmiyyət məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaqla). Şübhəsiz ki, bu istiqamət yeni müstəqil dövlətin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm amil ola bilər.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin beynəlxalq hüquqi bazası yeni müstəqil üzv dövlətlərə gömrük, pul sistemi, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində ticarət-iqtisadi və maliyyə problemləri ilə sıx əməkdaşlıq etməyə imkan verdi.

Ümumi MDB bazarını yaratmaq istəyi MDB-nin real iqtisadi məqsədi idi. Bu məqsəd MDB-nin himayəsi altında iqtisadi saziş imzalayan yeni müstəqil ölkələr arasında iqtisadi birliyin qurulması yolunda ilk addım olaraq görülə bilər. Məlumdur ki, bu razılaşma açıqdır və digər dövlətləri də razılaşmada iştirak etməyə təşviq edir.

Beləliklə, bir sıra çoxtərəfli sazişlərin taleyi ümumi MDB bazarının yaradılması ideyası ilə, məsələn, ərəb ortaq bazarının reallaşdırılması ideyası ilə üst-üstə düşdü. .

MDB ölkələri üzrə dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığın hüquqi tənzimlənməsilə bağlı tədbirlər həm çoxtərəfli, həmçinin ikitərəfli qaydada həyata keçirilir. Çoxtərəfli tədbirlərə gəlincə, qeyd edə bilərik ki, Minsk Sazişi və Almatı Bəyannaməsindən sonra iqtisadi əməkdaşlıq haqqında ən vacib çoxtərəfli sənəd MDB Prezidentləri Şurasının qərarı ilə 22 yanvar 1993-cü ildə qəbul edilmişdir. Bir nizamnamə var idi (Moldova, Türkmənistan və Ukrayna istisna olmaqla).

Bəyannamədə BMT Konvensiyası üzrə 102-ci maddəyə əsasən BMT Katibliyinə üzv dövlətlərin ratifikasiyası və qeydiyyatına alınması ilə şərtlənən beynəlxalq müqavilənin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Nizamnamə MDB-nin məqsəd və prinsipləri arasında bəyan edir:

- İqtisadi sahədə iştirak edən dövlətlərin ortaq iqtisadi və sosial inkişafı;
- dövlətlərarası əməkdaşlıq və integrasiya;
- Qarşılıqlı faydalı elmi-texniki və iqtisadi əməkdaşlıq üzrə inkişaf, integrasiyanın proseslərində genişlənmək.

MDB çərçivəsində 1990-cı ilin əvvəllərinə bir çox əsaslı sənədlərin tərtibi aparılmışdır və aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- 2020-ci ilə qədər MDB-nin iqtisadi inkişafstrategiyası;
- 2020-ci ilə qədər MDB üzrə iqtisadi inkişafın strategiyasında 1-ci mərhələsini (2009 və 2011-ci illər) aparmaq üzrə TədbirlərPlanı;
- MDB üzv dövlətləri arasında 2003-2010-cu illərdə iqtisadi sahədə əməkdaşlığın inkişafına yönəlmiş tədbirlərin və səmərəliliyin artırılması üzrə İcra Planı;
- Sosial-iqtisadi vəziyyəti əks etdirən, ticarət-iqtisadi əlaqələr, həmçinin inkişaf perspektivlərinin haqqında illikməcmuələrin MDB-ya üzv dövlətlər arasında verilməsi;

Avropa İttifaqı (Aİ) və Azərbaycan arasında hərtərəfli əlaqələrin hüquqi əsası 1996-cı il 22 aprelə Lüksemburq şəhərində imzalanmış "Azərbaycan Respublikası ilə AB və üzv ölkələr arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi (PCA)" dir. TƏS AB və Azərbaycan arasında əməkdaşlığın bütün sahələrindən əsasən də ticarət və siyasi sahələrini əhatə edir. TƏS AB və Azərbaycan arasında tək-cə hərbi sektoru əhatələməyən ümumi növ əməkdaşlıq formaları çərçivəsini təmin edir. AR-nın qanunvericiliyi üzrə Avropanın hüquqi sistemində uyğunlaşdırılması sazişin əsas məqsədlərindəndir. Avropa Birliyi və iqtisadi tərəfdən inkişaf edən Avropa ölkələri ilə bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq səviyyəsində əməkdaşlıq bu gün də mümkünsüzdür. Doğrudur, Avropa Birliyi indi bölgənin digər ölkələri kimi Azərbaycana da ictimai və siyasi həyatı demokratik prinsiplər

üzərində qurmağa və iqtisadiyyatın idarə edilməsində bazar mexanizmlərini tətbiq etməyə kömək edir (Aliyeva L., 2004: s.77-83).

1992-2006-cı illər arasında AB-nin TACİS Proqramı, ECHO Humanitar təşkilatı, Fövqəladə Yardım Proqramı, Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı, FEOGA Ərzaq Yardımı Proqramı, Bərpa Proqramı, Fövqəladə Humanitar Yardım Proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında müxtəlif layihələrin icrası aparılmışdır.

“Şərq Tərəfdaşlığı” təşəbbüsü AB tərəfindən irəli sürülmüşdür. 2013-cü ilə qədər Aİ 6 ölkəyə (Azərbaycan, Moldova, Belarus, Gürcüstan, Ukrayna və Ermənistan) bu təşəbbüsə əsasən, 600 mln. avro məbləğində yardım etməyi planlaşdırmışdır. 3 əsas məqsəd “Şərq Tərəfdaşlığı”nda mövcud idi:

- İnstitusional Quruculuq proqramlarının hərtərəfli olması;
- ölkələrin daxilində sosial qeyri-bərabərlik və tərəfdaş ölkələrin arasında olan iqtisadi qeyri-bərabərliyi aradan götürmək istiqamətində Pilot Regional İnkişaf Proqramlarının tərtibi;
- Çoxtərəfli ölçüdə Şərq Tərəfdaşlığının yerinə yetirilməsi.

Hərtərəfli İnstitusional Quruculuq proqramlarının hal-hazırda da aparılması mexanizmləri və ölkə üzrə əlaqələndiricilərin müəyyənləşdirilməsi üzrə işlər görülür.

“Yeni İpək Yolu” adlandırılan TRASEKA - Avropa Qafqaz Asiya nəqliyyat dəhlizi Qafqaz, Avropa və Mərkəzi Asiya arasında nəqliyyatın əlaqəsini inkişaf etdirən proqramlardan biridir (<http://www.azpress.az/index.php?sectionid=news&id=2658>, 2019).

Azərbaycan Respublikasının gömrük sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı). 1993-cü il may ayında Brüssel şəhərində keçirilən bir konfransda, səkkiz qurucu dövlətin nəqliyyat və ticarət nazirləri vasitəsi ilə TRASEKA təsis edildi. Mövcud yollarla yanaşı, TRACECA-nın məqsədlərindən biri də Avropadan Qara dənizə və Qafqazdan Orta Asiyaya ucuz və sürətli iki tərəfli yol yaratmaqdır. TRASEKA haqqında əsas çoxtərəfli saziş 1998-ci ildə imza atılmışdır. Ölkəmiz həmin layihə üzrə Aİ-nin mühüm tərəfdaşlarındanıdır. Azərbaycanın coğrafi yeri tarixən Asiya və Avropanın ölkələrinin arasında nəqliyyat dəhlizinə çevrilmişdir. TRACECA

layihəsindən Azərbaycan böyük fayda əldə edəcəkdir. Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) ilə əlaqələr 1991-ci ilin fevralında, respublikanın hələ SSRİ daxilində olan zamanda qurulmuşdur.

İƏT çərçivəsində hal-hazırda bir sıra proqramların aparılması planlaşdırılır. Üzv ölkələr arasında integrasiya proseslərinə kömək etmək və iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirmək əsas məqsədlərdəndir. Üzvlükdə olan ölkələrin arasında bir çox əsas sektorlar, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, investisiya, energetika və ticarət üzrə təşkilat çərçivəsində əməkdaşlıq aparılır. İƏT daxilində Azərbaycan regional iqtisadiyyatı liberallaşdırma proseslərində fəallıq göstərir. Azərbaycan, bölgələrarası ticarəti gücləndirmək və üzvlük əldə edən ölkələrin arasında iqtisadi əməkdaşlıqları artırmaqdan ötrü 10 müxtəlif saziş, habelə Ticarət Əməkdaşlıq Çərçivə Sazişi (ECO üzvü olan ölkələr arasında) və Tranzit Nəqliyyat Sazişi (ECO bölgəsində) ilə razılaşdı. Azərbaycan Respublikası ECO Bölgəsində İnvestisiyaların Qorunması və İnkişafı Sazişini imzaladı, lakin ratifikasiya olunmadı (2012-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlığına dair arayış”

(<http://www.mfa.gov.az/?options=content&id=740>, 2019).

1991-ci ilin dekabr ayından AR-sı İslam Konfransı Təşkilatının (İKT) üzvüdür. İKT çərçivəsində Azərbaycan Respublikası aparılan görüş və bütün toplantılarda fəal aktivlik göstərir. AR-nı İKT siyasi arenada ən yüksək səviyyələrdə dəstəkləyir. Təşkilatın bir sıra qətnamələrində ölkəmizin ərazi bütövlüyü haqqında məsələlər öz əksini tapmışdır. İKT çərçivəsində Azərbaycana zəruri yardımı göstərmək məqsədi ilə AR-na İqtisadi Yardımın barəsində bir çox qətnamələr qəbul olunmuşdur. İslam qurumları və üzv dövlətlər tərəfindən bu sənədlərdə AR-sı hökumətinə lazımi humanitar və iqtisadi yardımların göstərilməsi, Azərbaycana beynəlxalq təşkilatların tərəfindən təcili humanitar və maliyyə yardımlarının təmin olunması üzrə tədbirlərin keçirilməsi kimi əməkdaşlığın prioritet məsələləri qeyd edilmişdir.

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) çərçivəsində AR-sı iqtisadi integrasiya məsələləri üzrə proseslərdə iştirak edir. QDİƏT-in

yananmasının ilk mərhələsindən AR-sı İstanbul Bəyannaməsi və Bosfor Qətnaməsinin hazırlanması istiqamətində, həmçinin təşkilatın fəaliyyətində iştirak etmişdir. 1992-ci ildən Azərbaycan bu təşkilatın üzvlüyündədir. AR-sı bu günə qədər QDİƏT-in daxilində 11-dən çox ayrı-ayrı rəsmi sənədlər üzrə qəbul olunması və hazırlanmasında fəallıq göstərmişdir. Təşkilat üzrə bir çox işçi qruplarda, həmçinin regionda ticarətin liberallaşdırılması haqqında sənədlərin hazırlanması üçün toplanmış qrupların iclaslarında Azərbaycan Respublikası fəallıq göstərir. AR-sı 2005-2007-ci illərdə enerji üzrə işçi qrupunun fəaliyyətini koordinasiya etmişdir. Ölkəmiz Qara Dəniz regionunda əməkdaşlığın möhkəmlənməsi və inkişafının aparılması məqsədi ilə tərtib edilən Qara Dəniz dairəvi avtomagistral yolu tikintisində də fəal iştirak göstərir.

23 may 2006-cı il tarixində Demokratiya və İqtisadi İnkişaf üzrə Təşkilat (GUAM) yaradılmışdır (<http://minenergy.gov.az/index.php/az/beynalxalq?id=489>, 2019). GUAM-ın yaradılması bəzi iqtisadi və siyasi səbəblərlə izah olunur. Alyans sərhədlərin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü, suverenlik, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq, qanunun aliliyi, demokratiya və insan hüquqları prinsiplərinə əsaslanan sabit və təhlükəsiz Avropanı qurmaq, eyni zamanda Avrasiya, Zaqafqaziya Nəqliyyat Dəhlizi (TRASECA) inşa etmək niyyətindədir. əhəmiyyəti ilə izah etdi. Xüsusilə, bu birliyin əsas məqsədi Avrasiya və Zaqafqaziya nəqliyyat dəhlizi layihələrinin həyata keçirilməsi üçün səyləri birləşdirmək və əlaqələndirmək, birgə iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirmək, ATƏT daxilində siyasi mövqeləri möhkəmləndirmək, NATO və tərəflər arasında separatizm və regional münaqişələrə qarşı mübarizə aparmaqdır. əməkdaşlıq və s. Bu ehtiva edir. "Ticarət və nəqliyyat yardımı və azad ticarətin zonası üzrə fəaliyyət barəsində" sənəd layihəsinin icrası GUAM-ın prioritet istiqamətlərindən biridir.

Buna görə, yuxarıda göstərilən təhlillər əsasında, ixrac yönümlü siyasəti ilə önə çıxan Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına uğurla inteqrasiya olunması üçün həm beynəlxalq iqtisadi qurumlar, həm də regional iqtisadi qurumlarla daim iqtisadi əməkdaşlığını genişləndirdiyini söyləmək olar.

3.2. Milli iqtisadiyyatın beynəlxalq integrasiyasını təmin edən qanunvericilik aktları sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Xarici ticarətin tənzimlənməsi istiqamətində son zamanlar dövlətin müvafiq orqanları layihələr həyata keçirmiş və çoxtərəfli və ikitərəfli sazişlər imzalamışdır. Respublikamız mikro və makro səviyyəsi üzrə iqtisadiyyatın idarə edilməsi və inkişaf etdirilməsi, ETT-nin tətbiq edilməsinin sürətlənməsi, əmək məhsuldarlığını yüksəltməki və sosial-iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi belə layihələrin əsasını təşkil edir.

Ölkəmizin mədəni inkişafında və həmçinin əhalinin sosial-mədəni rifahının yaxşılaşdırılmasında iqtisadiyyatda, neft-qaz ehtiyatları əsas amillərdən biri kimi təzahüredir.

İqtisadi siyasətin qabaqcıl istiqamətlərindən ən əsası AR-da dövlətin neft strategiyasıdır. Xalqımızın ümummilli lideri Heydar Əliyev uğurlu olan və Azərbaycanı qabağa apara biləcək strategiyanı hazırlamışdır. Qısa vaxt ərzində Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqının ümummilli lideri Heydar Əliyevin uzaqgörən gərgin fəaliyyəti və siyasəti nəticəsində, ölkəmizin dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyası və sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində çox çətin şərtlərə baxmayaraq böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Neft və qeyri-neft sektorunda ölkəmiz böyük irəliləyişlərə nail olmuşdur. Neft sektorunda Azərbaycan əsasən dünyada tanınan bir ölkə olaraq tanınır. Ölkənin xarici ticarətində mühüm rol oynaya biləcək digər sahələrin də inkişafına neft sektorunda olan yüksək irəliləyiş təkanverici rola malikdir.

Mülkiyyətin çoxnövçülüylüyünə bazar iqtisadiyyatında tələb və təklifin dinamikliyi, əmtəə təsərrüfatının geniş inkişafı, iqtisadi azadlıq, rəqabətin artması, bazar infrastrukturunun genişlənməsi və liberallaşmaya əsaslanır. Dövlət iqtisadiyyatı tənzimləyərkən əsasən ilk əvvəl göstərilən amilləri tətbiq etməyə fikir verməlidir. Ölkəmizdəki dövlət müəssisələrinin özəlləşdirməsi, xarici investorların, xarici sahibkarlarla yerli sahibkarların birgə fəaliyyəti, rezidentlərin ölkəmizdə fəaliyyət etməsi üçün yaranmış əlverişli şərait və s. ölkəmizdə xarici ticarətin genişlənməsinə, sahibkarlığın inkişafına, son 5 ildə nail olunmuşdur.

Respublikamızın xarici ticarətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, xarici bazara çıxışı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində düzgün strategiyanın hazırlanması və dövlət iqtisadiyyatının bəzi obyektlərini tənzimləməlidir. Əsasən aşağıda göstərilənlər tənzimlənməlidir: iqtisadiyyatın sturukturu, pul dövriyyəsi, məşğulluq, qiymətlər, tədiyyə balansı, təcrübə-layihə işləri, kadrların hazırlanması elmi-tədqiqət və rəqabət şəraiti və s.

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasət strategiyası, strateji məhsulların idxalı və ixracında bərabər hüquqların təmin edilməsi və inhisarçılığın qarşısının alınması, daxili bazarın düzgün marketinqi, gömrük münasibətlərinin sadələşdirilməsi, xarici ticarətin liberallaşdırılması və uyğun investisiya mühitinin yaradılması. xarici iqtisadi əlaqələrin coğrafiyası və əhatə dairəsinin genişlənməsi. Bundan əlavə, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası 2020-ci ilə qədər qeyri-neft sektorunun həcmi adambaşına 1000 dollara və ya ümumilikdə 10 milyard dollara çatdırmağı hədəfləyir. Ölkəmizin qeyri-neft ixracatının 2020-ci ilə qədər ümumi idxal ilə bərabər olacağı nəzərdə tutulur. Bu, Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə və neft hasilatının tükəndiyi illərdə ticarət balansının qorunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. (Məmmədخانov B. İ., Mehdiyadə S. A., 2016).

Suverenlik və iqtisadi müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizin dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyası imkanı var. İdxal-ixrac əməliyyatları ilə də məşğul olanların əsas xüsusiyyətlərinə təsir etmək prosesində bir-birini təsir edən və tamamlayan mürəkkəb vasitələrin istifadəsində Azərbaycan getdikcə xarici dünyaya açıq bir ölkə kimi qəbul olunur. Bu cür vasitələrdən XİF-in təcrübəsində 5 qrupdan istifadə edilir:

1. gömrük yığımları, gömrük rüsumları, yerli mal istehsalçılarına maliyyəyardımları, tarazlaşdırıcı sərhəd vergiləri iqtisadi tənzimləmənin vasitələridir;

2. idxal və ixraca qoyulan məhdudiyyət və qadağalar, idxalınkvotalaşdırılması və lisenziyalashdırılmasıinzibati tənzimləmənin vasitələridir;

3. standart və normalar, təhlükəsizlik norma və qaydaları, standartlara uyğunluğun təyinetmə metodları, sanitariya - baytarlıq və ekoloji tədbirlər,

əmtəələrin sertifikatlaşdırma sistemləri, səhiyyə normaları texniki tənzimləmənin vasitələridir;

4. mal ixracı üçün yerli istehsalçılara edilən müxtəlif yardımların tədbirləri;
5. maliyyə və valyuta tədbirləri.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində adətən xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət vasitəsilə inzibati tənzimlənməsi kifayət dərəcədə səmərəli sayılmır. Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi və inzibati vasitələri arasındakı nisbət normal iqtisadi inkişaf dövründə iqtisadi tənzimlənmənin xeyrinə dəyişir.

Gömrük tarifləri xarici ticarətdə müdaxilələri etmək üçün istifadə olunan mühüm vasitələrdən biridir. 1997-ci il 10 iyunda AR-da Gömrük Məcəlləsi qəbul olunduqdan sonra 1995-ci il 20 iyunda AR-nın Gömrük tarifi haqqında Qanunu qəbul olunmuşdur. AR-nın gömrüyü keçən mal və məhsullardan rüsumların tutulma qaydaları, daxili bazar ilə xarici bazar arasında əlaqəni təmin etmək, həm də xarici ticarət üzrə dövlət tənzimlənməsi sistemində əsas vasitə olan gömrük üzrə tarifi tətbiq etmək və formalaşdırmaq bu qanuna əsasən müəyyənləşdirilir.

Azərbaycanda ixrac siyasəti özündə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrlə yanaşı bunları əks etdirir (Qəribov A., 2006: s.232).:

1. ixrac yönümlülüyn istehsal sahələrində təminatı;
2. istehsalat sferaları üçün ixracat yönümlü əlverişli şəraitlərin qurulması;
3. məqsəd yönümlüyü qiymətləndirmə və idxalatda rəqabətdə ola bilməyən sahələr üzrə fəaliyyətində yandırılması;
4. fiskal və maliyyə istiqamətində stimullaşdırma və gömrük mühafizəsi.

Metodik vasitələrin seçilməsi ixrac-idxal siyasətində bir çox amillərin təsirindən birbaşa asılıdır. Mənfi cəhətlər onların inkar edilməsi prosesində yarana bilər. Bu halda konkret mal, həmin malın daxili bazar və ixracatda payı, onun istehsalı üçün formalaşmış situasiyalar və beynəlxalq əmək bölgüsündə perspektivlər mütləq nəzərdə tutulmalıdır.

Xarici ticarət siyasətinin keçid iqtisadiyyatı şəraitində ixrac siyasətinin ümumi iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun olması problemi real gerçəkliyə adekvatlığın təminatında mühüm məsələlərdən biridir. İnvestisiya üzrə siyasətin,

həm də ixrac potensialında sabit qədəmli artım həmin istiqamətlərdə təkmilləşdirmə zərurətini ortaya qoyacaqdır. Ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, ixrac sferası investisiya siyasətində prioritet istiqamətə çevrilməklə proteksionist tədbirə keçmək labüdlüyü yaradacaqdır. Bu da son olaraq inkişaf etmiş ölkələr yaxud beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən əks təsirlə qarşılaşacaqdır. Ölkəmizə xarici investisiyalar üzrə axının intensivliyi beləliklə, investisiya rejiminə liberallaşma dərəcəsindən asılı olmayaraq aşağı enəcəkdir. Xarici ticarətin siyasi sistemində əsas əhəmiyyəti kəsb edən vasitələrdən ixracın stimullaşdırılması keçidiqtisadiyyatlı ölkələr üzrə çox da rolu ola bilmədiyini qeyd etmək olar.

- ixracı stimullaşdırmaq üzrə üçün zəruri hesab edilən siyasi və iqtisadi və resurslar əvvəla bu ölkələr qrupunda kifayət dərəcədə deyildir;

- 2-cisi isə ixracın stimullaşdırılmasını ÜTT-nin normaları rədd edir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr bu təşkilata üzv olmaq istəyərkən sözsüz ki qeyd

İdxal siyasəti və onun əsas istiqamətləri Azərbaycanda gömrük rüsumları vasitəsilə aparılır. Gömrük rüsumları həm proteksionist, həm də fiskal funksiya olmaqla ölkənin xarici ticarət siyasətində mühüm məsələləri yerinə yetirir. Fiskal funksiya həm ixrac, həm də ki idxal rüsumlarına, proteksionist funksiya idxal rüsumlara aid olunur.

Respublika iqtisadiyyatının inkişafında xarici ticarət əlaqələrində inkişaf xarici bazarlara çıxmağa şəraitlər yaradır ki, bunsuz da inkişaf sadəcə olaraq qeyri-mümkündür. Keçid dövrünün bir çox spesifik problemləri olan şəraitdə və xarici ticarətdə idxalda asılılığın yuxarı səviyyədə olan vaxtda getdikcə pis hal alan hayat şəraitini az da olsa sabitləşdirməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət ilə əlaqədar və ona təsir edə bilən qanunvericiliyin sahələrini aşağıda göstərilənlər kimi qruplaşdırma bilərik (Abdullayev S.H., Dadaşeva G.F., Feyzullayev C.Ə., 2006):

- ümumi ticarətqanunvericiliyi;
- gömrükqanunvericiliyi;
- xarici ticarət üzrə idxal və ixracməhdudiyyətləri;

- xarici ticarət üzrə kəmiyyətməhdudiyyətləri;
- xarici ticarət üzrə keyfiyyət, təhlükəsizlik və təsvirtələbləri;
- xarici ticarət üzrə sanitariya və fitosanitariyaqanunvericiliyi;
- ixrac və idxal ilə əlaqədar hesabatlarla aid tələblər;
- ixrac və idxal edilən mallar üzrə tətbiq edilən gömrüyə aid rüsumlar, vergi və digərödənişlər.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətləri ümumi əsasda tənzimləyən AR-nın digər normativ aktları da mövcuddur ki, bunlara da aşağıda göstərilənlər aiddir:

AR-sı Prezidentinin 15 mart 1993-cü il tarixli sərəncamı ilə “AR-da idxal və ixracın əməliyyatlarında liberallaşdırılma barəsində”;

13 iyun 1995-ci il tarixli “AR-nın beynəlxalq müqavilələrinin həyata keçirilməsi və ləğv olunması barəsində” AR-nın Qanunu;

20 iyun 1995-ci il tarixli "Gömrük tarifinin barəsində" AR-nın Qanunu;

AR-sı Nazirlər Kabinetin üzrə 16 iyun 1997-ci il tarixli qərarı ilə “AR-nın ixrac-idخال əməliyyatları ilə əlaqədar gömrük vergi dərəcələri haqqında”;

24 iyun 1997-ci il tarixli AR-sı Prezidentinin qərarı ilə “AR-da xarici ticarəti daha da liberallaşdırma haqqında qanun”;

“İnzibati orqanlar arasında gömrük işlərində qarşılıqlı yardım haqqında yekun qanunun təsdiq olunması barəsində” AR-nın qanunu;

22 aprel 1998-ci il tarixli AR-ası NK-nin qərarı ilə “AR-da ixracın və idxalın əməliyyatları ilə bağlı gömrük rüsumlarının dərəcələri”;

11 dekabr 1998-ci il tarixli "Gömrük Tarifləri" ndə Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilmiş Qanun;

“2000-ci il 6 iyun tarixli AR-nın "Beynəlxalq Şəxsi Hüquq”;

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 2001-ci il 12 aprel tarixli "AR-da gömrük və idxal əməliyyatlarını geri götürmək üçün tətbiq olunan gömrük vergilərinin miqdarı və dərəcələri haqqında" qərarı;

2004-cü il 26 oktyabr tarixli “İxracın Nəzarəti barəsində” AR-nın qanunu;

Ölkədəki xarici investorların, eləcə də yerli sahibkarların maraqlarını qorumaq üçün aşağıdakı hərəkətlər edilə bilər:

1992-ci il 15 yanvar Azərbaycan Respublikası "Xarici sərmayələrin qorunması haqqında" Qanun;

1992-ci il 7 aprel tarixli, AR-nın Qanununda Xarici İnvestisiyaların Müdafiəsi Qanununda dəyişiklik edən Qanun;

1996-cı il 13 may tarixli Avropa Xarici Ticarət Arbitraj Sazişi barəsində AR-nın qanunu;

“AR-nın Xarici İnvestisiya Agentliyinin yaradılması barəsində” AR-sı Prezidentinin 2000-ci il 27 mart tarixli qərarı;

Azərbaycanın xarici dövlətlərlə münasibətlərində “iqtisadi və sosial sistemin azad seçilməsi” prinsipi hüquqi müstəqilliyi qazandıqdan sonra imzalanan müqavilələrin hər birində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan və Ukrayna arasında 1998-ci ildə bağlanan dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsində 2-ci bənddə bu prinsip aşağıdakı kimidir: “Azərbaycan Respublikası və Ukrayna Respublikası ... xalqın iqtisadi rifahının təmin edilməsində və ən əsası dövlət müstəqilliyinin daha da inkişaf etdirilməsində yaxından və hərtərəfli əməkdaşlıq edəcəkdir” (<http://kiev.mfa.gov.az/content/3> ikitərəfli münasibətlər).

Azərbaycan Respublikasında vurğulamaq olar ki, xarici dövlətlərlə razılaşmalarda və bütün iqtisadi müqavilələrdə “XİƏ-nin təşkili formasının azad seçilməsi” prinsipi xüsusilə seçilir. Azərbaycan və Türkiyə arasında 1997-ci ildə dəniz gəmiçiliyi haqqında razılaşmanın 4-cü bəndində qeyd edilir ki, razılaşan tərəflər mövcud olan və ya yaranan problemlərin qarşısının alınması və gəmiçilik fəaliyyətində formaların seçimində, təcrübə mübadiləsi etməkdə və buna əsasən gəmiçilikdə azadlıq prinsipinin reallaşdırması sahəsində səylərini koordinasiya etməkdə azaddır.

Azərbaycan və Gürcüstan müqavilələri praktikasında “İqtisadi diskriminasiyaların yolverilməzliyi” prinsipi öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası və Gürcüstanın arasında 1996-cı ildə əməkdaşlıq, dostluq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə qəbul edilmişdir. İqtisadi sahələr də daxil olmaqla heç bir diskriminasiyaya yol verməyəcəyi, tərəflər beynəlxalq hüququn bütün prinsiplərinə hörmət edəcəkləri barədə müvafiq müqavilənin 1 və 2-ci

maddələrində göstərilər. 1995-ci ildə bu prinsip AR-sı hökuməti və AFR arasında bağlanan maliyyə əməkdaşlığı barəsində olan razılaşmasında da qeyd edilmişdir (<http://tbilisi.mfa.gov.az/content/3>, 2019).

“Qarşılıqlı faydalılıq prinsipi” Azərbaycan Respublikasının müqavilə icrasında geniş istifadə olunur. Demək olar ki, bütün razılaşmalar bu prinsipə əsaslanır. Xüsusilə, 1997-ci ildə AR-sı ilə Türkiyə Respublikası arasında Dəniz Nəqliyyat Sazişinin preambulasında tərəflərin dəniz bərabərliyi “və” qarşılıqlı fayda ”əsas prinsiplərinin dəniz nəqliyyatı sahəsində əlaqələrin inkişaf etdiriləcəyi deyilir. (<http://lib.aliyev-heritage.org/az/4610295.html>, 2019).

Hal-hazırda pandemiya ilə bağlı olaraq BVF xarici ticarətin tənzimlənməsində əsaslı rol oynayır. Bu fond hazırki dövrdə ölkədə xarici ticarətin genişlənməsi, tarazlı inkişafa şərait yaratmaq, ölkənin tədiyyə balansındakı qeyri-tarazlıqları aradan qaldırmaq üçün üzərinə müəyyən öhdəlikləri götürmüşdür. Düşünürəmki hazırki vəziyyətdə BVF-ə üzv olan ölkəmizdə xarici ticarətin tənzimlənməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılacaq və xarici ticarət əlaqələrində müsbət situasiyalar müşahidə olunacaqdır

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Mövcud beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı kontekstində regional əməkdaşlığın rolunu, beynəlxalq iqtisadi qurumların və ənənəvi qurumların fəaliyyətlərini yenidən qiymətləndirmək və yeni tələblərə uyğun istiqamətləndirmək çox vacibdir. Buna görə dissertasiyada yuxarıda sadalanan mövzular tədqiqat mövzusu olmuşdur.

Beynəlxalq təşkilatlar iqtisadi qloballaşma şəraitində praktiki olaraq mümkün olmayan dünya iqtisadi münasibətlərini və dünya iqtisadiyyatını uyğunlaşdırmaq üçün yeni tənzimləmə formalarını tələb edən əsas elementlərdən biri kimi BİM sisteminin strukturuna inteqrasiya edə bildilər. İndiki qlobal iqtisadi böhran və dünya iqtisadiyyatındakı mövcud nəticələr göstərir ki, beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi və yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşdirilməsi təcili problemlərə səbəb olur. Bütün bunlar ölkələr arasında milli iqtisadiyyat üçün beynəlxalq əməkdaşlığın mövcudluğunu və davamlı inkişafını zəruri edir.

Müstəqilliyini qazandıqdan sonra ölkəmiz ilk növbədə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa diqqət ayırdı. Bu təşkilatlar Azərbaycanın keçid və müharibə şəraitində yaratdığı problemlərin aradan qaldırılmasında və sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçidin sürətlənməsində mühüm rol oynayır. Artıq Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatında iştirakı ilə bağlı danışıqların son mərhələsi başlamışdır və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar bir tərəfdən dövlətlərarası münasibətlər məsələsi, digər tərəfdən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin möhkəmləndirilməsində, inkişafında və həllində əməli rol oynayır.

Ölkənin xarici ticarətinin səmərəliliyinin artırılmasının və ixrac potensialının inkişaf etdirilməsinin və iqtisadiyyatın gücləndirilməsinin əsas cəhətlərindən biri regional iqtisadi inteqrasiyaya girməkdir. Bu gün respublika iqtisadiyyatının dünya bazarları üçün tam rəqabət qabiliyyətli məhsul da istehsal etmək üçün müəyyən imkanları var. Bunlara neft mühəndisliyi, cihazqayırma, metallurgiya, qida sənayesi, neft yataqları kəşfiyyatı, dəniz və yol nəqliyyatı və s. kimi xidmət sahələrində daha dərin və çevik marketinq fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilir.

Dissertasiya tədqiqat işinin sonunda aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

- Qlobal koronavirus pandemiyasının (Covid-19) yayılması səbəbindən hazırda neft qiymətləri kəskin şəkildə azaldı. Ölkəmizdə neftin qiymətinin kəskin dərəcədə aşağı düşməsi və yanlış proqnozlar büdcə gəlirlərində bəzi problemlərə səbəb oldu. Eyni zamanda, neftin qiymətinin kəskin enməsi dünya miqyasında pandemiya xarici ticarət əlaqələri üzrə inkişafa mənfi təsir göstərir. Ancaq ölkəmizdə bir neft fondunun yaradılması və bu fondla neft gəlirlərinin toplanması problemin həlli ola bilər;

- Ölkənin milli iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatlarla iqtisadi əlaqələrin səmərəli inkişafı vacibdir. Beynəlxalq və regional iqtisadi təsisatlarla əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının çoxşaxəli inkişafı üçün əhəmiyyətli fayda təmin edə bilər.

- İdxalın əvəzedicisi və ixrac yönümlü sənaye məhsulları bir-biri ilə əlaqəli və bir-birini tamamladığından onların birgə inkişafı təmin edilməli və ixrac səmərəliliyini artırmaq üçün qanunvericilikdə bəzi düzəlişlər aparılmalıdır. Həmin düzəlişlər əsasən vergidə (faiz vergisi, ƏDV və s.) və başqa tənzimləyici metodlar üzrə edilməlidir;

- ÜTT-da iştirak Azərbaycan mallarının və xidmətlərinin dünya bazarlarına maneəsiz ixracının təmin edilməsi, ölkəmizin mövqeyinin və imicinin möhkəmlənməsi, ixrac potensialının artırılması və sağlam rəqabət yolu ilə ölkəmizdə istehsal olunan əsas malların keyfiyyətinin artırılması baxımından əhəmiyyətlidir;

- Hal-hazırda, pandemiya ilə bağlı olaraq, BVF xarici ticarətin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Hal-hazırda bu fond ölkədə xarici ticarətin genişləndirilməsi, tarazlı inkişaf şəraiti yaratmaq və ölkənin tədiyyə balansındakı balanssızlıqları aradan qaldırmaq üçün müəyyən öhdəliklər götürmüşdür. Mövcud vəziyyətdə düşünürəm ki, BVF-yə üzv ölkədəki xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün müəyyən addımlar atılacaq və xarici ticarət əlaqələrində müsbət hallar olacaq;

- İxracın yaxşılaşdırılması üçün mövcud hüquqi baza daim da təkmilləşdirilməli, dövrün reallıqlarını əks etdirən dinamik hüquqi mexanizm və ixracat sahələri və prioritetləri müəyyənləşdirilmiş xüsusi bir proqram olmalıdır:

- Dövlətlər öz milli iqtisadiyyatlarının dirçəldilməsi ilə qarşılaşan problemlərin, həmçinin beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığı elmi və texniki əməkdaşlıq yolu ilə həll etmək imkanlarını nəzərdən keçirərək istehsalın səmərəliliyinin artırılması və texnologiyanın və elmin daha da inkişaf etdirilməsinin yollarını axtarırlar. Ölkəmiz beynəlxalq və regional iqtisadi qurumlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirməli və beynəlxalq iqtisadi ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək və genişləndirmək üçün çalışaraq beynəlxalq əmək bölgüsündən bəhrələnməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Bakı, 10 iyun 1997.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2006), Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
4. “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 12 aprel 2001-ci il.
5. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 24 iyun 1997-ci il.
6. “Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 31 yanvar 2005-ci il.
7. “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 26 oktyabr 2004-cü il.
8. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə., (2002) İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi., Bakı: “Nasir”, 447 səh.
9. Abbasov Ç.M. (2015) “Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları”. Bakı, “Elm nəşriyyatı”, 252 səh.
10. Aslanov H.H., Həsəneliyev Z.M., Milli iqtisadiyyatın formalaşması sistemində xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin metodoloji əsasları, Sosial - siyasi elmlər seriyası 2015.
11. Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası Hesabat dövrü: 01.01.2018 - 31.12.2018 s. 32.
12. Azərbaycanda xarici-iqtisadi fəaliyyəti 2012-2016-ci illərdə. (2017) Statistik Məcmuə. Bakı. 214 səh.
13. Azərbaycanın sənayesi (2011) Statistik məcmuə. Bakı., Səda., 96 səh.

14. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008). Bakı, "Elm" 2001. 146 səh.
15. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2011 ARDSK. Bakı.
16. Azərbaycanın statistikas. (2011) Ticarət və xidmət. Statistik məcmuə. Bakı.
17. Azərbaycanın statistikas. (2011) Ticarətin əsas göstəriciləri (iri və kiçik müəssisələr üzrə). Statistik bülleten, aylıq, 47 səh.
18. Azərbaycanın statistikas. (2011) Ticarətin əsas göstəriciləri (iri və orta təşkilatlar üzrə). Statistik bülleten, aylıq, 212 səh
19. Azərbaycanın xarici siyasəti. (2008) Statistik məcmuə. Bakı. 76 səh.
20. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri. (2008) Statistik bülleten. ADDSK, aylıq, 211 səh.
21. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri fənni üzrə mühazirə mətnləri, 329 səh.
22. Azərbaycanın xarici ticarəti. Bakı, 365 səh.
23. Bayramov Ə.İ. (2002) "İnhisarizm". Bakı. "Elm". 390 səh.
24. Əhmədov M. (2003) "Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması" Bakı: "Az.DİU", 520 səh.
25. Əhmədov M.M. (2017) "Azərbaycan xarici ticarət əlaqələrinin başlıca istiqamətləri" Bakı, "Elm" 210 səh.
26. Əliyev A., Şəkərliyev a., Dadaov İ., (2003) Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri, Bakı, "Bakı Universiteti", 455 səh.
27. Əliyev A.Ə. (2003) "Azərbaycan iqtisadi siyasəti". Bakı "Qanun" nəşriyyatı, 264 səh.
28. Əliyev Ş.T. (2015) "Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti". Dərs vəsaiti. Sumqayıt: "Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı", 185 səh.
29. Əliyev T.Q. (2009) "Azərbaycanın iqtisadi inkişafında xarici sərmayələrin rolu" "Şərq və Qərb" 512 səh.
30. İsmayılov G. İ. (2006) "Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları", Bakı 2006, 251 səh.

31. Kuşlı V.İ., (2008) “Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi”. “Azərbaycan” Dərslik: 487 səh.
32. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H., (2008) “Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi”, Bakı, “Qanun” 400 səh.
33. Məmmədov X.Ə., Mirzəyev S.Q. (2007) “Tətbiqixaricitarət əməliyyatları. Bakı, “Səda” 237 səh.
34. Muradov M., Egen G., (2002) “Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu və məşğulluq problemləri Bakı, “Qanun”, 245 səh.
35. Nadirov A.A., Muradov S.M., Hüseynov T. Və b. (2003) “Azərbaycan iqtisadiyyatı”. Bakı, “Azərbaycan” 235 səh.
36. Qafarov Ş.S., (2008) “Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma”. Bakı.: “BDU”, 632 səh.
37. Qəribov A., Əzizov A., (2017) Əhmədova S., “Beynəlxalq Ticarət Əməliyyatları”, Dərs vəsaiti, Bakı, “Azərbaycan” 256 səh.
38. Sadıqov K.F., Qafarov K.S., Bədirov N.V. (2010). “Xarici iqtisadi fəaliyyətin makroiqtisadi tənzimlənməsi”. Bakı, “Elm” 145 səh.
39. Feyzullabəyli İ.Ə. (2014) “Beynəlxalq ticarət işi”, Bakı. “Şərq-Qərb” 325 səh.
40. Şəkəraliyev A.Ş. (2003) “Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”. Bakı: “İqtisad Universiteti nəşriyyatı”, 258 səh.
41. Şəkəraliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., (2018) “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”, dərslik, Bakı: “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, 292 səh.
42. Səmədov A.H., (2008). “Xarici-iqtisadi fəaliyyətin əsas kateqoriyalarına sistemli yanaşma”, Bakı, “Azərbaycan” 204 səh.

İngilis dilində

1. Foreign investments. The Republic of Azerbaijan. The Ministry of Economy and Industry 11 April 2014.

2. //http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=322&Itemid=196&lang=en.
3. IMF. Coordinated Direct Investment Survey (CDIS) data // <http://cdis.imf.org/>
4. IMF. World Economic Outlook Database, April 2014 // <http://www.imf.org>.
5. ITC Trade Map 2014 // <http://www.trademap.org/>.
6. The foreign trade of Azerbaijan 2014. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2014.
7. UNCTAD, FDI/TNC database // <http://unctad.org/>.
8. Aliyeva L., Making cooperation more Visible and more Transparent. In The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation, 2004, s.77-83.

Türk dilində

1. Acar F., Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013). ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi, 2013, 1 (2), s.15-32.

Rus dilində

1. Авдокушин Е.Ф., (1999) Международны еэкономические отношения. Учеб. пособие.- 4-е изд., перераб. и доп.- М.: ИВЦ Маркетинг, 264 стр.
2. В Азербайджане создали Азербайджанское Каспийское морское пароходство // <http://neftegaz.ru/forum/showthread.php?tid=12948>.
3. Гасымлы В. (2008) Азербайджано-российское экономическое сотрудничество Российско-азербайджанские отношения за 20 лет. История и перспективы. 412 стр.
4. Гасымов С. Интервью SOCAR Plus // <http://www.socarplus.az/ru/article/291/suleyman-gasyimov>.

5. Государственный комитет Азербайджанской Республики по статистике // <http://www.stat.gov.az/>.
6. Государственный таможенный комитет Азербайджанской Республики // <http://www.customs.gov.az/ru/>.
7. Гусейнов Э. (2013) Договоренности в ходе визита Президента Азербайджана в Турцию могут стать началом реализации новых проектов - глава SOCAR Turkey Enerji. Азербайджан, Баку., 21 ноября // <http://www.trend.az/capital/energy/2213889.html>.
8. Кираев А., (2017) “Международная экономика”. – Москва, 412 стр.
9. Мамедов С. (2011) Баку инвестирует в экономику третьих стран // Независимая газета.. 20 апр.
10. Мониторинг взаимных инвестиций в странах СНГ 2014. Доклад № 26. ЦИИ ЕАБР, 2014. стр.9,21-25.
11. Пузакова Е.П.. (2004) “Мировая экономика и международные экономические отношения”. Москва, Учебник.
12. Пылин А., Постсоветский Азербайджан: этапы, тенденции и перспективы экономического развития // Российский экономический журнал., № 4. 2013, стр.60-72.
13. Рыбалкин А., Щербанин Ю. А., Щетинин В. Д. (2007) “Международные экономические отношения”. Москва, Издательство: “Юнити-Дана”.
14. Справка по Азербайджанской Республике (март 2014 г.) // Минэкономразвития России // <http://www.economy.gov.ru/>.
15. Трансанатолийский трубопровод: будущее газовых поставок в Европу. КАСФАКТОР. Институт каспийского сотрудничества. 17.02.2014 // <http://www.casfactor.com/ru/main/1001.html>.
16. Хасбулатов Р.И., (2011) “Мировая экономика”. - Москва. 745 стр.
17. Чешков М.А., (1999) «Глобальный контекст постсоветской» России. 411 стр.

18. Шумилов. В. М. (2006) “Всемирная Торговая Организация: право и система”. Москва, Т. К.Белби, Издательство: “Проспект”, 208 стр.

İnternet resursları

1. [www/bakuresearchinstitute.org/az/english-2018-ci ilin yanvar sentyabr aylar.](http://www.bakuresearchinstitute.org/az/english-2018-ci-ilin-yanvar-sentyabr-aylar)
2. [www/bakuresearchinstitute.org.](http://www.bakuresearchinstitute.org)
3. [www/customs.gov.az/gomruk statistikasi/statistics-bulletin/.](http://www.customs.gov.az/gomruk-statistikasi/statistics-bulletin/)
4. [http://www.mfa.gov.az/?options=content&id=740.](http://www.mfa.gov.az/?options=content&id=740)
5. [http://minenergy.gov.az/index.php/az/beynalxalq?id=489.](http://minenergy.gov.az/index.php/az/beynalxalq?id=489)
6. news.az/7778314/

Azərbaycanın+xarici+iqtisadi+elaqeleri+yeni+merhelede- .

7. [http://azerbaijans.com/content_730_az.html.](http://azerbaijans.com/content_730_az.html)
8. [http://www.azpress.az/index.php?sectionid=news&id=2658.](http://www.azpress.az/index.php?sectionid=news&id=2658)
9. [http://kiev.mfa.gov.az/content/3 ikitərəfli münasibətlər.](http://kiev.mfa.gov.az/content/3-ikitərəfli-münasibətlər)
10. [http://tbilisi.mfa.gov.az/content/3 ikitərəfli münasibətlər.](http://tbilisi.mfa.gov.az/content/3-ikitərəfli-münasibətlər)
11. <http://lib.aliyev-heritage.org/az/4610295.html> Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri.
12. <https://www.worldbank.org> - Dünya Bankı., 2019.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İdarəetmənin təşkilati strukturunun yenidən qurulmasının əsas istiqamətlərinin qruplaşdırılması.....	18
Cədvəl 2: Tipik strategiyalar.....	21
Cədvəl 3: 2019-cu il yanvar-sentyabr ayları üçün xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (mln ABŞ dollar ilə).....	41
Cədvəl 4: Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (2014-2018-ci illər üçün).....	42
Cədvəl 5: Əsas malların idxalı üçün əmtəə strukturu (mln. ABŞ dollarıyla): (2014-2018).....	44
Cədvəl 6: Əsas malların ixracı üçün əmtəə strukturu (mln ABŞ dollarıyla): (2014-2018).....	45
Cədvəl 7: Ticarət dövriyyəsində əsas ölkələr.....	45
Cədvəl 8: İdxalda və ixracda əsas ölkələr.....	46
Cədvəl 9: 2014-2018-ci illər üzrə idxalın coğrafi quruluşu, mln ABŞ dolları ilə...59	
Cədvəl 10: 2014-2018-ci illər üzrə ixracın coğrafi quruluşu, mln ABŞ dolları ilə.59	

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2018-ci ilyanvar/dekabr ayları üzrə idxal/ixrac əməliyyatlarının dinamikası.....	42
Qrafik 2.: İdxalın əmtəə strukturu, mln. dollar.....	43
Qrafik 3: 2018-ci ildə ən böyük paya malik 10 ölkə, yükuna görə %-lə.....	47
Qrafik 4: 2018-ci il üçün ixracın coğrafi və sektorlar üzrə strukturu.....	48
Qrafik 5: Qeyri-neft ixracının coğrafi strukturu, mln.dollar.....	49
Qrafik 6: Qeyri-neft ixracının əmtəə strukturu, mln.dollar.....	51
Qrafik 7: Xarici ticarət balansının ümumi, neft sektoru və qeyri-neft sektoru üzrə saldosu, mln.dollar.....	51

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Azərbaycanın daxil olduğu beynəlxalq təşkilatlar.....	60
Sxem 2: Azərbaycanın əsas regioanal təşkilatlarla əməkdaşlığı.....	66